

2001: ETT E-ÄVENTYR

Implementering av e-böcker i det digitala biblioteket

Katarina Jandér

Examensarbete (20 poäng) för magisterexamen i Biblioteks- och informationsvetenskap vid Lunds universitet

Handledare: Göran Gellerstam

BIVILs skriftserie 2002:17

ISSN 1401-2375

□ Lunds universitet. Biblioteks- och informationsvetenskap 2002

2001: A Cyberspace Odyssey.

The Implementation of e-Books in the Digital Library. Abstract

Rapid development in the realms of electronic publishing has had a profound impact on information services in general and the academic library in particular. Since mid 1990's an increasingly number of scholarly journals and other information resources have been made available electronically. Electronic books are the newest electronic service in the hybrid library and can be seen as the third wave in the digital library. Although electronic books have for a long time existed as electronic texts such as digitalized classics or other texts in the public domain, it is not until recently that e-books have been distributed and packaged in a commercial form. As more e-book models are being developed, libraries are being forced to take e-books into consideration when planning their information services.

The aim of this master thesis is to describe the first stage of implementation of the new electronic media, the electronic book or e-book, in Swedish academic libraries. Swedish and international experiences with the implementation of various e-book models have been the main scope of this study. The thesis focuses on implementation strategies, problems and challenges, but also e-books strengths and possibilities to improve library service. In a review of current literature, the author discusses the contrasting definitions of an e-book that exists today, gives insight in and background to the international e-book debate and e-book technology, and presents the e-book context. To investigate the choices and strategies surrounding the first implementation of e-books in Sweden, a qualitative interview study was undertaken at four academic libraries during the autumn of 2001. The libraries employ different strategies towards other actors on the e-books scene. With the exception of one consortium within social science, SamKon, the libraries chose for various reasons to act on their own during the introductory phase. On the other hand, the interviewed librarians spoke highly of future collaboration between libraries. Consortium agreements are one possible collaboration model. All but one library has had contacts with publishers, though only one had a concrete partnership. The librarians are positive to further partnership with commercial vendors or publishers.

To become a success rather than an experiment, the number of electronic academic books offered must increase and more library friendly e-book models must be developed. These models require different price- and licensing agreements that support the interest of both parties. The condition for a successful implementation is soled collaboration with relevant actors inside and outside the library field. Essential are collaboration with teachers and faculty in the effort to create and educate the user group. The librarians are one of the prime actors who can create the necessary conditions for the electronic book in academic research and education.

Förord

Att skriva en magisteruppsats är som välbekant inte ett lätt företag och att skriva om ett så nyckfullt ämne som e-böcker har haft sina nackdelar och fördelar. Till lika delar har det varit som en kamp och en jakt. En kamp mot tiden - under uppsatsens gång har minst två e-boksagenter lämnat in. En jakt på relevant material, som stundtals har känts lite hopplös. Det har varit snårigt och svårt, men samtidigt oerhört lärorikt och vansinnigt kul.

Jag vill rikta ett varmt tack till mina informanter, utan vars bidrag denna uppsats inte hade kunnat skrivas. Samtalen med dem har varit en kunskaps- och inspirationskälla. Tack!

Jag vill även tacka min handledare Göran Gellerstam för goda råd och tips på vägen samt all hjälpsam personal på Malmö högskolas bibliotek, där jag spenderat många och långa timmar under hösten och vintern 2001/2002. Till sist ett tack till BIBSAM för uppskattat resebidrag.

INNEHÅLL

INLEDNING	5
<u>BAKGRUND</u>	6
<u>SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR</u>	9
<u>DEFINITIONER OCH AVGRÄNSNINGAR</u>	10
<u>METOD OCH MATERIAL</u>	11
<u>UPPSATSENS DISPOSITION</u>	14
E-BOKEN: NÄR, VAD, HUR?	16
<u>ATT DEFINIERA ÄR EN KONST</u>	16
<u>E-BOKSTEKNOLOGI</u>	19
<u>PRO ELLER CON? E-BOKEN I DEBATTEN</u>	22
DEN DIGITALA SPELPLANEN	25
<u>NYGAMLA VINDAR: BOOKS, BYTES AND BUCKS</u>	25
<u>AKTÖRER</u>	27
<u>E-BOKSMODELLER</u>	31
ELEKTRONISK INFORMATIONSFÖRSÖRJNING: E-BOKEN & BIBLIOTEKET ...	35
<u>BIBLIOTEKET I DEN DIGITALA INFORMATIONSAÅLDERN</u>	35
<u>E-BOKEN I BIBLIOTEKETS VÄRLD</u>	39
STRATEGISKA VAL OCH INNOVATIONSTÄNKANDE	47
<u>STRATEGIER FÖR FRAMTIDEN</u>	47
<u>HÖGKOLEBIBLIOTEKET OCH FRAMTIDEN: ATT SE OM SITT HUS</u>	48
REDOVISNING AV INTERVJUUNDERSÖKNING	52
<u>KORT PRESENTATION AV DELTAGANDE BIBLIOTEK</u>	52
<u>E-BOKEN I BIBLIOTEKET</u>	55
<u>EN FÖRSTA IMPLEMENTERINGSFAS</u>	56
<u>STRATEGIER: MÖNSTER OCH TENDENSER</u>	63
2001: ETT E- ÄVENTYR. SLUTSATSER OCH SAMMANFATTNING	70
<u>FÖRBEREDELSE INFÖR RESAN</u>	70
<u>E-BOKEN I BIBLIOTEKET - ETT FRAMTIDSPERSPEKTIV</u>	74
<u>SAMMANFATTANDE AVSLUTNING</u>	76
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	80
ORDLISTA (BILAGA 1:2)	88
INTERVJUGUIDE (BILAGA 2:2)	89

Inledning

*"We are on the verge of the ebook era, and it will be big – very big."*¹

Jag kom först i kontakt med fenomenet e-böcker våren 2001 då jag läste om digitala bibliotekstjänster för distansutbildning inför mitt kommande examensarbete. Av flera anledningar valde jag bort detta första ämne för att i stället koncentrera mig på *en* tjänst som distansstuderade kan vara behjälpta av i framtiden, nämligen elektroniska böcker eller e-böcker.

Föreställ dig detta: I stället för att ta sig till biblioteket kan man få hem låneboken elektroniskt till det egna skrivbordet eller arbetsplatsen. Inga öppettider som krockar med den egna arbetstiden eller hämtning av barn på dagis, inga dokumentleveranser som kan ta veckor, inget avstånd för stort för att kunna ta del av bibliotekets samlingar. En lockande vision för inte bara distansstuderande utan även en stor fördel för dem som inte bor i närheten av högskolebiblioteket eller av annan orsak inte kan ta sig till sitt bibliotek. Oavsett var man befinner sig ska man som forskare eller student kunna ta del av bibliotekets inköpta resurser.

Internet har förändrat delar av vårt sätt att kommunicera och hämta information. "24/7 samhället" har blivit en del av allas våra liv, med Internet och mobilen som radarparet. Vi har vant oss att snabbt, när som helst få information över nätet, gratis eller för en relativt obetydlig summa. Detta gäller i högsta grad högstadie- och gymnasieelever som om några år blir högskolebibliotekens användare. I skuggan av IT-boomens uppgång och fall har e-learning fortfarande en attraktionskraft, vilket förtydligas i och med inrättandet av Sveriges nätuniversitet. Nätuniversitetet är en samverkan mellan universitet och högskolor kring IT-stödd distansutbildning. Syftet är att öka tillgängligheten till IT-stödd distansutbildning och främja den fortsatta utvecklingen.² Internetbaserad utbildning kräver en motsvarande informationsförsörjning. Biblioteken erbjuder i dag en rad kvalitetsgranskade ämnesportaler och tidskrifter i fulltext. Införandet av elektronisk publicering och distribution av böcker kan ses som den tredje vågen i det digitala biblioteket efter elektroniska tidskrifter.

Uppsatsens titel – "2001- ett e-äventyr" - har inte så mycket att göra med författarens beundran för Stanley Kubricks mästerverk från 1968. Anledningen är snarare den, att uppsatsen att tidsmässigt speglar händelser kring året 2001 med enstaka tillbakablickar och några framtidsbilder. Vidare skulle "e" som i elektronisk lika gärna kunna vara "v" som i virtuell, då uppsatsen behandlar något nytt som sker i en virtuell miljö. *E-äventyr* indikerar att e-böcker är något av ett experiment i projektform för både förlag och bibliotek, och att ta beslut om något så undanlidande som e-böcker årgång 2001 kan vara ett äventyrligt företag. Denna uppsats vänder sig i första hand till blivande bibliotekarier, men kan förhoppningsvis

¹ O'Leary, 2001, s. 1

² <http://www.sou.gov.se/natuniversitet/index.htm>

även vara av intresse för redan yrkesverksamma bibliotekarier nyfikna på det senaste fenomenet i biblioteket - e-böcker.

Bakgrund

Den 14 mars 2000 publicerades Stephen Kings nya roman *Riding the Bullet*. Den blev inte särskilt uppmärksammas på kultursidorna, däremot rönt den stor uppmärksamhet i flera teknikmagasin och IT-tidskrifter. Skräckförfattarens bok var ny i två avseenden: förutom att förlaget fick en ny produkt att sälja och Stephen King-fans en ny berättelse att läsa, lanserades samtidigt ett nytt sätt att publicera, sprida och sälja en bok. *Riding the Bullet* är en elektronisk bok, en e-bok. Den låsta, krypterade PDF-utgåvan kunde köpas – och nedladdas – till en kostnad av 2,5 USD. Under det första dygnet nedladdades romanen i 400 000 exemplar, och boken blev den första kommersiella e-boksuccén.³ Detta ”experiment” är en viktig e-bokshändelse och ses av många som ett vägskäl för e-bokens utveckling. Det var denna händelse som fick förlagen att ändra sin tidigare delvis skeptiska hållning till elektroniska böcker och produktionen av e-böcker att accelerera samt gjorde bibliotekarierna intresserade av att erbjuda sina låntagare elektroniska böcker.⁴ Under 2000 blev det en riktig hausse kring e-boken, både på andra sidan Atlanten och här hemma. Men trots att bokmässan i Frankfurt har inrättat flera e-bokspriser och att e-böcker recenseras i flera tidskrifter i USA, är e-boken en ung kommersiell produkt med många barnsjukdomar och problem som återstår att lösa.⁵ När denna uppsats skrivs befinner sig bokvärlden fortfarande i en omställningsfas, i vilken en etablerad dokumentform får konkurrens av nya former.

Riding the Bullet är en del av en större förändringsprocess som inbegriper all produktion av information, från skönlitteratur över referens-, kurs- och facklitteratur till rapporter och avhandlingar - elektronisk publicering. Elektronisk publicering kan definieras som all publicering som kräver datorer och datanätverk för alla stegen i produktionsprocessen: produktion, försäljning, distribution, och konsumtion.⁶ Traditionella och digitala publiceringsprocesser skiljer sig åt i på flera plan. De utgår från olika kvalitetsbedömningar, använder sig av olika teknik och ger olika läsmöjligheter. Varken aktörerna eller distributionskanalerna är desamma.⁷ Elektronisk publicering innefattar exempelvis en rad olika leveransmodeller, bland annat print-on-demand (POD) och webbpublicering. Print-on-demand innebär kortfattat att förlaget trycker böcker när det finns behov av dem. Boken lagras i elektronisk form i ett digitalt arkiv så att förlagen när som helst kan trycka upp ytterligare exemplar av slutsålda men fortfarande efterfrågade titlar. Boken distribueras och säljs dock precis som vanliga böcker. Förlagen hoppas att denna modell ska bespara dem tid och pengar då de kan undvika att trycka upp stora mängder titlar på en gång.⁸ En e-publikation kan vara en elektronisk version av tryckt publikation där båda föreligger (parallellpublicering), en publikation utan tryckt motsvarighet, men efter samma mönster som en traditionellt tryckt text samt en publikation som använder elektronikens specifika möjligheter, t.ex. hypertext, multimedia.⁹

³ Kleper, 2001, s. 510-511

⁴ Cox/Ormes, 2001, s. 2; Christensen, 2000, s. 31; Schneider, 2000, s. 1

⁵ Papanek Stork, 2000, s. 2

⁶ Akre, 1998, s. 3

⁷ Almerud, 2000, s. 95-96

⁸ Epublishing: An introduction to Ebooks, The Writers Write, 2001, s. 1 ff.

⁹ Akre, 1998, s. 26

Före 1998/99 hade få undersökningar gjorts som behandlade elektroniska monografier, utan forskningen fokuserade på andra typer av medier och leveranssätt, exempelvis print-on-demand.¹⁰ Ett undantag är Armstrong/Lonsdales undersökning från 1998 om brittiska förlagsindustrins syn på och agerande i elektronisk publicering av kursböcker och akademiska böcker. Undersökningen visade att det 1997 inte fanns så stort intresse bland förlagen för elektroniska texter. Den aktivitet som fanns var sporadisk och fragmenterad. Trots detta menar författarna att vi inte bör underskatta den elektroniska boken i den vetenskapliga kommunikationen.¹¹ I Sverige har i stället elektronisk publicering av skönlitteratur stått i fokus i flera studier de senaste tre åren. Projektet ”Nya vägar för boken” avslutades 2000 och utmynnade bland annat i rapporten *Nya vägar för boken. Rapport från ett projekt*.¹² Målet var att förbereda bokbranschens aktörer, från författare till bibliotekarier, på de förändringar som skett och sker i och med elektronisk publicering och distribution. Inom projektets ram skulle man arbeta för att främja samverkan, förnyelse och initiera utbildning som svarade mot det kompetensbehov som den nya publiceringen väcker. I olika delprojekt undersöktes aktörernas förväntade och förändrade roller i den nya digitala miljön, utvärderingar av försök med elektronisk publicering, kvalitetsgranskning av litterära texter på webben m.m.¹³

Erik Peurell gjorde för projektets räkning en inventering av elektroniskt publicerad litteratur vars utgångspunkt var fulltextpubliceringar av svensk skönlitteratur på nätet. Studien omfattade såväl nypublikationer som digitalisering av äldre skönlitterära verk samt fulltextpublicering av vetenskapliga texter på webben med tyngdpunkt på litteraturvetenskap. Undersökningen visar bland annat att elektronisk publicering av skönlitteratur i stor utsträckning sker utanför den kommersiella spelplanen. Det visade sig vara i huvudsak tidigare utgivna författare som publicerar sig i fulltext på webben, och det litterära fältet har till stor del lämnats öppet för framväxten av andra aktörer än de traditionella etablerade förlagen, t.ex. särskilda webbförlag. Merparten av de texter som publiceras på nätet är i form av egenutgivning, oftast med annat syfte än att sikta på författarkarriär. Det finns såväl flera nätbaserade projekt för publicering av svenska klassiker som ett flertal webbplatser för nypublicering av svensk skönlitteratur, där författare kan få sina alster publicerade.¹⁴ Tillståndet för svensk vetenskaplig publicerad forskning eller forskningsrelaterade material på nätet var då undersökningen genomfördes 1998/99 ett relativt svagt utforskat fält, konstaterar Peurell. Medan mailinglistor och newsgroups länge har varit en etablerad kanal för kommunikation forskare emellan, initierades flera projekt på ett par högskolor och universitet som syftade till att publicera den egna forskningen elektroniskt. Läget är självklart helt annorlunda i dag då vi ser resultaten och spridningen av dessa tidiga initiativ.

Författarna till magisteruppsatsen *Skönlitteraturens nya kläder?: elektronisk publicering av skönlitteratur* riktar sökarljuset mot förändringar och tendenser inom förlags- och mediabranschen. Författarna skriver utifrån ett litteratursociologiskt perspektiv, och

¹⁰ Armstrong /Lonsdale, 1998, s. 2

¹¹ Armstrong /Lonsdale, 2000, s. 21 Författarna arbetar på undersökning av högskolebibliotekariers attityder och beredskap för e-böcker i Storbritannien.

¹² Projektet ingick i ett större europeiskt samarbete för att stärka bokbranschen i tider av stora förändringar: New Book Economy – Building the Information Society.

¹³ Almerud, 2000, s. 5-7

¹⁴ Peurell, 2000, s. 143; Svedjedahl, 1999 del 2, s. 9

undersöker hur nio svenska förlag och fyra andra aktörer inom det litterära fältet hösten 1999 såg på elektronisk publicering av skönlitteratur i såväl kommersiell som icke-kommersiell form. Undersökningen visar att de traditionella förlagen ställde sig avvaktande till att satsa på elektronisk publicering av skönlitteratur då de inte såg en stor marknad för skönlitteratur i elektronisk form. För det fall man skulle satsa på produktion och lansering av elektronisk skönlitteratur är det förlagens bästsäljare, och inte debutanterna, som förlagen i första hand tänkte på. Problem och hinder för utveckling av elektronisk publicering ansåg man låg i ökade marknadsföringsinsatser och kostnader för dessa samt upphovsrättsfrågor och lagringsproblem till följd av bristande kompatibilitet då äldre format inte kan läsas i takt med att ny uppdaterad teknologi slår ut äldre modeller. Förlagen kände sig dock inte hotade av de nya publiceringssätten, utan menar att kvalitetsgranskning och övrigt redaktionellt arbete som förlagen utför kommer ha en stor betydelse för elektronisk publicering av skönlitteratur fortsättningsvis.¹⁵ Samma år (2000) publicerades uppsatsen *Har (e)-boken en framtid?* med ett, som titeln låter antyda, snävare perspektiv. I fokus står läsplattan, en produkt som lanserades som en e-bok men som snarare borde beskrivas som en apparat speciellt utformad för läsning av elektroniska texter, såväl artiklar som böcker. Syftet var att undersöka framtiden för elektronisk publicering av litteratur i allmänhet och för läsplattan i synnerhet samt vilka konsekvenserna kan bli för förlag, boklådor, författare och läsare. Författarna har huvudsakligen utgått ifrån ett tekniskt- och marknadsekonomiskt perspektiv. Slutsatserna är att det kan vara svårt att förutse när och i vilken omfattning ett genombrott för e-boken kommer att ske. Trots tekniska brister i dagens e-boksmodeller, menar uppsatsförfattarna att det är den tekniska utvecklingen som snabbt kommer att förbättra e-boken, och därmed även förbättra utsikterna för dess genomslag. De svenska förlagen stod i början av 2000 avvaktande till läsplattan som produkt, och ansåg att det skulle behövas ny kompetens för att framgångsrikt introducera e-böcker.¹⁶

Svensk forskning och studier kring elektroniska texter och böcker har, som ovan framkommit, hitintills främst behandlat den litterära processen och den elektroniska boken som litterärt objekt och projekt respektive produkt, en vara. Tonvikten har till övervägande del begränsats till tre aktörsgrupper: förlagen, författarna och läsarna/konsumenterna. Jag anser det vara viktigt att även e-bokens frammarsch speglas utifrån ett biblioteksperspektiv, men inte förrän nu har det blivit aktuellt att lyfta sökarljuset mot andra sfärer och andra aktörer: biblioteken och bibliotekarierna. Det har flera orsaker. Trots att elektroniska böcker och texter har varit tillgängliga ett tag som klassiker och andra copyrightfria titlar, är det först relativt nyligen som elektroniska texter paketerats och erbjudits kommersiellt som elektroniska böcker. Det är detta skifte till kommersiell produktion, försäljning och distribution av e-böcker som har förändrat hur biblioteken måste agera avseende e-böcker. Till en början ställdes dock biblioteken utanför delar av den kommersiella e-boksmarknaden. De stora förlagshusen i USA visade tydligt att man inte hade intresse av att biblioteken skulle låna ut deras nya potentiella mjölkko, här *Riding the Bullet*.¹⁷ Man värnade i första hand om nypublicerade böcker och problemet låg bland annat i oklar upphovsrätt för elektroniska medier. Samtidigt visade biblioteken ett mycket stort intresse för e-boken. Förlagens hårdnackade motstånd till att hålla fast vid idén om ”en köpare - en bok” har luckrats upp, och de har börjat inse bibliotekens potentiella roll

¹⁵ Smith/Zachrisson, 2000, s. 84-88

¹⁶ Mauleon Larsson, 2000, s. 10, 35 f.

¹⁷ Schneider, 2000, s. 2

som kanal till flera tusen användare – och köpare - som annars inte hade haft tillfälle att läsa böcker. Detta gäller i allra högsta grad elektroniska böcker.¹⁸

När denna uppsats skrivs är det möjligt för biblioteken att för sina användares räkning köpa upphovsrättsskyddade, kommersiella e-böcker på två olika sätt. Antingen e-böcker som är tillgängliga via webben och läses på PC eller e-böcker som köps in för att nedladdas till en speciellt designad läsapparat, en läsplatta som biblioteket i sin tur lånar ut. I Sverige har 12 universitets- och högskolebibliotek samt tre stadsbibliotek köpt in elektroniska böcker från netLibrary, ett amerikanskt företag som byggt upp en databas med en samling av digitaliserade akademiska böcker för försäljning till bibliotek (januari 2002). Ett par bibliotek prövar även utlåning av handdatorer, t.ex. på Norrköpings stadsbibliotek. Umeå universitet driver ett DISTUM-projekt som ska utvärdera elektroniska läsplattor i utbildningen.¹⁹ Sedan flera år finns flera icke-kommersiella digitala arkiv med böcker, framför allt klassiker, t.ex. Project Gutenberg. Samtidigt växer andra kommersiella digitala samlingar fram som erbjuder e-böcker inom olika ämnen levererade via webben för att läsas på den egna datorn. Den tydligaste trenden i e-boksmarknaden är just dessa storskaliga kommersiella distributörer av elektroniska texter, mest böcker, över nätet. Det finns således en hel del för biblioteken att ta ställning till nu, men även beslut att fatta inför framtiden. I framtiden kommer det med all sannolikhet finnas fler sätt att förvärva och tillgängliggöra e-böcker än vad ovan nämnda modeller erbjuder. Vilka är möjligheterna och hoten för biblioteket i den nya e-boksmarknad som tagit form i början på 2000-talet med olika aktörer och direkt tillgång till e-böcker via webben, gratis eller för en avgift? Vad fungerar i en biblioteksmiljö? Hur bör förvärv, distribution och förmedling av en e-bokstjänst fungera? Ingår gratis e-böcker i bibliotekens e-bokstjänst? Kommer biblioteken att inta en aktiv roll i utvecklingen av elektroniskt publicering av vetenskapliga böcker? Utmaningen för biblioteken i ett framtida perspektiv ligger i att integrera denna nya form av böcker i den traditionella biblioteksmodellen i hybridbiblioteket eller det digitala biblioteket.²⁰ Men först och främst måste man ta ställning till följande frågor: Är detta något för vårt bibliotek? Vilka steg ska vi ta?

Syfte och frågeställningar

Jag är intresserad av hur högskolebibliotek införlivar nya media och planerar för nya elektroniska tjänster. I denna magisteruppsats ligger fokus på elektroniska böcker. Då e-boken i biblioteket är en relativt ny företeelse handlar uppsatsen om de allra första insatserna i bibliotekens e-boksprojekt.

Uppsatsens syfte är att följa implementeringen av e-boken vid fyra svenska bibliotek. Jag kommer att inom ramen för detta syfte beskriva vilka val och problem biblioteken ställs inför samt vilka strategier de har vid införande av elektroniska böcker. Det övergripande målet är att få förståelse och ny kunskap om elektroniska böcker i biblioteksmiljö.

Strategiskt handlande innefattar i grova drag vilka insatser man gör nu och idag för att möta en framtida situation. I föreliggande uppsats handlar det dels om hur biblioteken gått till väga i

¹⁸ Eujung Cha, 2001, s. 2

¹⁹ Wallström, 2000, s. 1; Umeå universitet, Centrum för utbildningsteknik, www.

²⁰ Rao, 2001, s. 255

den första fasen av implementeringen av e-böcker och de val man gjort beträffande förvärv/urval, marknadsföring, samarbete och kompetensinsatser, och dels hur de förbereder sig inför framtiden.

För att uppnå syftet har jag ställt upp följande frågeställningar:

Varför har biblioteken valt att satsa på e-böcker?

Hur har dagens e-boksmodeller tagits emot av biblioteken?

I vilken grad och på vilket sätt samarbetar svenska bibliotek inför implementering av e-böcker?

Vilka förhållningssätt har biblioteken till andra aktörer inom e-boksmarknaden?

Vilka möjligheter och problem innebär e-boken för biblioteket?

Vad kan dagens e-boksaktörer säga om förutsättningarna för e-boken i biblioteket på sikt?

Definitioner och avgränsningar

I uppsatsen har jag valt att utgå ifrån följande definition:

E-boken är en bok i elektronisk form som kan laddas ner och läsas via vanliga webbläsare eller i speciella läsprogram, antingen på PC och handdatorer eller speciellt anpassade läsapparater.

I den relativt vida definitionen ingår nyproduktion av elektroniska böcker och digitalisering av tidigare tryckta copyrightskyddade böcker som förpackas med kopieringsskydd och vilkas format oftast kräver en speciell mjukvara för att kunna läsas eller laddas ner. Dessutom ingår digitaliserade copyrightfria böcker och klassiker som inte kräver ett speciellt läsprogram. Gemensamt för dessa e-böcker är distribution och läsning över nätet. Jag har valt att begränsa uppsatsen till e-böcker som distribueras och läses över nätet då det mediet står för de största möjligheterna och utmaningarna för biblioteken i förhållande till tryckta publikationer. Medier som CD-ROM och disketter behandlas således inte trots att de kan betraktas som elektroniska publiceringsmedier.²¹ Till skillnad från min definition avser flera i den allmänna debatten endast kommersiella böcker när de använder ordet e-böcker, medan copyrightfria e-böcker benämns e-texter, vilket jag tycker är en ganska ogynnsam uppdelning. I linje med min vida definition är e-boksmarknaden och aktörerna på densamma både av kommersiell som icke-kommersiell natur.

Begreppet högskolebibliotek kan rymma flera olika biblioteksorganisationer och verksamheter: Forskningsbibliotek, de stora universitetsbiblioteken, specialiserade fackhögskolor i teknik och medicin. Dessa har traditionellt placerat forskarens informationsförsörjning i centrum. Det finns även de nyare högskolornas bibliotek som hitintills till övervägande del fokuserat på

²¹ Lynch, 1999, s 1; Kepler, 2001, s. 515; Akre, 1998, s. 5; Peurell, 2000; s. 7

grundutbildningens behov.²² I denna uppsats kommer "högskolebiblioteket" att åsyfta såväl universitets- som högskolebibliotek. Jag har av huvudsakligen två skäl valt att begränsa mig till utvecklingen vid universitets- och högskolebibliotek (härefter betecknas båda högskolebibliotek). För det första har högskolebiblioteken stått i centrum för utvecklingen av e-tidskrifter och verkar inta en aktiv roll i utvecklingen av elektronisk informationsförsörjning och elektronisk publicering. För det andra fanns det varken tidsmässigt eller omfångsmässigt någon möjlighet att undersöka både högskole- och folkbibliotek i denna fråga. Biblioteken som står i fokus i denna uppsats är de som på ett tidigt stadium började intressera sig för e-böcker och som var först i Sverige med att skriva avtal med e-boksdistributören netLibrary. Dessa är Göteborgs universitetsbibliotek och biblioteken vid Kungliga tekniska högskolan respektive Blekinge tekniska högskola. Jag har även valt att infatta Stockholms universitetsbibliotek i min undersökning, då biblioteket ingår i ett konsortiesamarbete mellan samhällsvetenskapliga bibliotek samt har en intressant hemsida om e-boken med en gedigen länksamling. Alla fyra biblioteken är således både involverade i e-boken på olika sätt.

Metod och material

Frågeställningarna ovan besvaras medelst litteraturstudium och intervjuer. Efter en första orientering kring e-boken via två konferenser (Länge leve e-boken! och Cybertools. Verktyg för webben: Tema e-böcker) och kortare samtal med representanter från eLib och BTJ på Bok- och biblioteksmässan, påbörjades en fördjupad litteraturstudie. E-boken är än så länge ett relativt nytt och inte så utforskat forskningsfält och hör såväl till litteraturvetenskap och bokmarknadskunskap som till biblioteks- och informationsvetenskap samt systemvetenskap och webbdesign. Således finns det många olika angreppspunkter och perspektiv. Hittills har e-boken behandlats på flera olika konferenser samt studerats i olika projekt av varierande storlek.²³ Resultaten har publicerats i utvärderingar, rapporter samt dryftats i ett flertal artiklar med olika grad av analysnivå. I Sverige har en konferens och två halvdagsseminarium vigts åt e-boken: Biblioteksförningens årsmöte Länge leve e-boken!, TLS (nu: Svensk förening för informationsspecialister) halvdagsseminarium Cybertools. Verktyg för webben: Tema e-böcker samt Dataförningens seminarium om e-boken. Alla ägde rum våren 2001.

Materialiet som ligger till grund för litteraturstudiet har till största delen bestått av elektroniskt publicerade artiklar och rapporter, antingen fritt tillgängliga på nätet eller i e-tidskrifter med tryckt parallellutgåva. Clifford Lynch och Michael Kleper har bidragit med mycket värdefulla texter om elektronisk publicering, e-boken och dess kontext. Michael Kleper, professor vid Rochester Institute of Technology, har författat en gedigen handbok i digital publicering i två volymer, i vilken han redogör grundligt och heltäckande för alla aspekter på e-boken med tyngdpunkt på teknik och upphovsrätt. Clifford Lynch leder Coalition for Networked Information, en amerikansk organisation bestående av 200 institutioner inom förlagsbranschen, högre utbildning, bibliotek med mål att stödja och förbättra informationsteknologi i den vetenskapliga kommunikationen. Lynch har under flera år aktivt deltagit i diskussioner rörande elektronisk publicering, och har författat ett flertal artiklar om centrala frågor för digitala

²² Gellerstam, 2001, s. 12

²³ Exempelvis arrangerar National Institute of Standards and Technology årligen en fackmessa/konferens i USA, den senaste "Electronic Book 2001 Conference". Se även "E-Books 2001", en konferens sponsrad av South Bank University, Storbritannien tillsammans med Dawson förlag.

bibliotek som arkivering och upphovsrätt. Sara Ormes vid Public Library Networking Focus, UKOLN, och Susan Gibbons, Electronic Book Project Director University of Rochester, har skrivit flera relevanta artiklar och inlägg avseende e-bokens betydelse och roll i biblioteket. Pam Saunders rapport om amerikanska bibliotekens erfarenheter av e-böcker samt California Digital Library's rapport om egna och andra högskolebiblioteks e-bokserfarenheter, ger en bra lägesrapport för e-boken på biblioteken i USA. De tar upp problem och möjligheter relaterade till implementeringen av den nya e-tjänsten samt ger förslag på till strategier för framtiden.

Tidskriften *D-Lib Magazine*, en månatlig publikation om forskning och nyheter inom området digitala bibliotek, har varit återkommande källa. Andra tidskrifter har varit *The Electronic Library*, *The International Journal for the Application of Technology in Information Environments* och *Library Hi Tech*. University of Rochester Library ger ut *The Librarian's eBook Newsletter*, ett nyhetsbrev med information om e-boksprodukten och e-boksmarknaden för en bibliotekspublik, som utkommer sex ggr/år. Universitetet har även webbsidan "Electronic books in libraries". Chris Rippel på Central Kansas Library står bakom "The Skyways: Can e-books improve libraries?" som är en bra och omfattande webbplats om hur e-böcker fungerar och kan komma att hanteras i en biblioteksmiljö. Fokus ligger på folkbibliotek, men det finns flera bra råd och tips för implementering av e-boken som är tillämpliga för alla biblioteksverksamheter. Eirik Newths sidor om e-boken är en bred genomgång av e-boken utifrån läsaren, förlagen och biblioteken och organisationen eBook Web's hemsida uppdateras regelbundet och täcker de flesta tekniska och ekonomiska aspekter kring e-boken. En bra introduktion till dagens strategiteorier presenterar Englund/Knöös i *Strategiskapande för framtiden* från 1999. Beträffande strategier vid implementering och utveckling av elektroniska tjänster och ny medier i biblioteksservice har det varit svårt att lokalisera användbar och aktuell litteratur. Det mesta handlar om övergripande strategier för det digitala biblioteket och berör frågor som endast har en perifer koppling till min studie och frågeställningar.

Jag har sökt information via sökmotorn Google och i fulltextdatabaser exempelvis Emerald, Ebsco, Science Direct samt i referensdatabasen LISA. Då många av de artiklar som ligger till underlag för uppsatsens litteraturstudie är hämtade från webben, är det viktigt att noggrant evaluera materialet. De källkritiska frågor jag har tagit ställning till vid min bedömning av materialet berör således först och främst det digitala källorna: webbsidor, fritt tillgängliga e-publikationer och artiklar. Värderingen av källorna har baserat sig på följande frågor: var har artikeln respektive rapporten publicerats, i vilket syfte, vilken organisation eller individ står bakom tidskriften eller webbsidan, senaste uppdatering eller datum för publicering? Riktlinjen har varit att artikeln ska ha publicerats i någon välkänd tidskrift, eller att artikelförfattarna är ansedda bibliotekarie eller forskare. Jag har undvikit källor som har tillkommit uppenbart och endast i marknadsföringssyfte. Jag har i stället använt artiklar eller rapporter publicerade på organisationers och biblioteks hemsidor, som man kan anta intar en mer neutral ståndpunkt. I de fall avsikten har varit att undersöka hur företagen presenterar sig och e-boksteknologin, har dessa artiklar eller hemsidor dock varit användbara. Jag har undvikit privata hemsidor med undantag för Eirik Newths hemsida om e-boken i dag och i morgon, då den uppfyller flera kriterier för godkänd källa. Newth var även en av föredragshållarna på TLS seminarium Cybertools Verktyg för webben: Tema e-böcker.²⁴

²⁴ För källkritik på nätet se: Skolverket: <http://www.skolverket.se/skolnet/kolla/> och Biblioteksguiden: http://www.ub.umu.se/ubhtm/distans_guide/modul6/6-2.htm

Intervjuundersökningen

Samtidigt med litteraturstudiet gjordes förberedelser inför intervjuerna; urval av bibliotek och intervjupersoner samt val av teman och formulering av intervjufrågor till intervjuguiden. Litteraturstudiet har dock varit en löpande process som ägt rum både före och efter själva datainsamlingen, intervjuerna. Uppsatsens empiriska undersökning baseras på sammanlagt åtta intervjuer på fyra bibliotek, två informanter per bibliotek. Kontakt togs först med e-boksansvarige samt bibliotekschef, förvärvschef eller dylik på respektive bibliotek. Inget bibliotek är det andra likt till organisation eller struktur. Detta gäller även biblioteken i denna undersökning, och intervjupersonerna har lite olika befattningar i respektive organisation. I enlighet med tidigare beskrivna syfte och frågeställningar vill jag ta del av bibliotekariers personliga synpunkter och erfarenheter av e-böcker i biblioteket samt få en beskrivning av de val och beslut som biblioteken har tagit vid implementeringen av e-böcker. Informanterna har gått i bräschen för införandet av e-böcker i bibliotekssverige och kan ge en fördjupad bild av hantering och planering. Det var viktigt för denna undersökning att fånga nyanserna och kunna ställa följdfrågor på plats. För att nå denna information ansåg jag att den kvalitativa intervjun skulle vara en lämplig metod.

Kvalitativa metoder utmärks bland annat av att de syftar till beskrivning och förståelse av fenomen och/eller agerande, bygger på deskription - de intervjuades egna beskrivningar av händelseförlopp/handlingar samt att forskaren är medskapare av data.²⁵ Den kvalitativa intervjun ”syftar till att identifiera ’nya’ fenomen, nya egenskaper och nya företeelser” och ”utgörs av en interaktion mellan minst två personer där både intervjuare och intervjuperson reagerar på och påverkar varandra”.²⁶ En kvalitativ intervju är subjektiv i sin karaktär. I kvalitativ forskning bygger arbetet på subjektiva iakttagelser och tolkningar, utförda och gjorda av forskaren själv, menar Carlsson, som fortsätter ”vid datainsamling är forskaren själv ’mätinstrumentet’”. Därför borde antaganden och förståelse hos forskaren redovisas så att läsaren förstår förutsättningarna för tolkningen som görs av insamlade data.²⁷ Under tecknads positiva, men inte naiva, inställning till e-böcker och elektroniska informationsresurser samt min syn på och erfarenhet av digitala bibliotek kan ha påverkat samtals riktning och styrt tolkningen. Inför intervjuerna gjordes en översiktlig genomgång av respektive biblioteks hemsidor och de elektroniska tjänster man erbjuder med intentionen att få en förkunskap om respektive biblioteks verksamhet beträffande e-resurser. Detta kan också ha styrt mig i mitt val av frågor och därigenom inriktningen på datainsamlingen.

Intervjuerna genomfördes under några veckor under oktober och november 2001 och ägde rum på informanternas arbetsplatser. Stämningen vid intervju tillfällena var genomgående positiv och det fanns ett stort intresse och motivation från informanternas sida att dela med sig av sina erfarenheter och tankar. Intervjuerna tog i genomsnitt 1-1 ½ timme. Sammanlagt blev det 9 timmar. En intervju gjordes på grund av tidsskäl per telefon. I den kvantitativa intervjun är antalet möjliga svar redan bestämt och svaren färdigformulerade. I både kvantitativa som kvalitativa intervjuer kan dock frågorna vara formulerade på förhand med olika grad av slutenhet respektive öppenhet. Öppna frågor är en förutsättning för den kvalitativa intervjun

²⁵ Carlsson, 1996, s. 9, 25

²⁶ Svensson&Starrin, 1996, s. 58, 60

²⁷ Carlsson, 1996, s. 102-103 (citatet från s. 103)

och ett sätt att erhålla spontan information från informanterna. Frågor - svar utvecklas till viss del som en följd av tidigare frågor och svar.²⁸ Intervjuerna i föreliggande undersökning kan karaktäriseras som halvstandardiserade och ligger mitt emellan motpolerna utforskande djupintervjuer och standardiserade frågeformulär. Ett antal intervjufrågor formulerades, strukturerades och sammanställdes till en intervjuguide i förväg. Jag valde det tillvägagångssätt dels för att ha något att utgå ifrån, som stödfrågor, dels för att vid behov kunna styra upp samtalet. Det var viktigt att beröra samma teman på alla fyra biblioteken och att till stor del ställa ungefär likadana frågor till varje bibliotekarie. Några frågor är av kvantitativ karaktär, exempelvis frågor av typen hur många böcker, vilka ämnen? Samtidigt hade intervjuerna ett starkt flexibelt drag, då frågorna formulerades så öppna som möjligt utan fasta svarsalternativ för att lämna utrymme för informanterna att formulera sig fritt. Följdfrågor formulerades vid behov under själva intervjun. Frågorna ställdes inte heller i samma ordning utan följde intervjuns rytm.

De bandade intervjuerna transkriberades ordagrant och resultaten sammanfattades under olika rubriker, bibliotek för bibliotek.²⁹ Det gjorde det lättare att sedan kunna urskilja mönster och tendenser i materialet. I ett fall intervjuade jag båda informanterna samtidigt vilket för själva sammanställningen och tolkningen av svaren innebar såväl fördelar som nackdelar. Fördelen är att intervjun blev mer av en diskussion mellan oss tre med utrymme för spontana infall, vilket bidrog till ett rikt och levande material. Samtidigt medförde det att intervjun blev lite mer ”svår fångad” och svårare att nysta upp och strukturera i sammanställningen. Kvale (1997) menar att intervjuformen fokusgrupper kan ge liknande problem.³⁰ Undersökningen bygger på ett induktivt förfaringssätt, då syftet snarare är att få fatt i tendenser och utveckla idéer än att verifiera redan uppställda hypoteser.³¹

Uppsatsens disposition

Föreliggande uppsats består av fem delar: inledning, sammanställning av litteraturstudie, resultatredovisning av den empiriska undersökningen, diskussion/slutsatser samt en sammanfattande avslutning. Den första delen består av denna inledning, vilken är tänkt att vara en ingång till uppsatsens andra delar och fungera som karta och kompass för läsaren. Inledningsvis skissas en historisk bakgrund till ämnet innan syfte och frågeställningar presenteras. Därutöver ges en beskrivning av uppsatsens genomförande och uppläggning.

Den andra delen består av ett litteraturstudium, som syftar till att ge en förståelse för vad en e-bok är samt att placera den i en vidare kontext: förlagsmarknaden/elektronisk publicering respektive biblioteket. I kapitlet ”E-boken: när, vad, hur?” får läsaren en genomgång av olika definitioner av begreppet e-bok som förekommer i litteraturen och en sammanfattande beskrivning av hur det fungerar rent tekniskt med de olika formaten, läsprogrammen samt ett kort sammandrag av debatten om e-boken. I kapitlet ”Den digitala spelplanen” vidgas perspektivet och de olika aktörerna involverad i e-boksproduktion respektive distribution

²⁸ Svensson&Starrin, 1996, s. 54-56, 62

²⁹ Kassetbanden förvaras hos författaren.

³⁰ Kvale, 1997, s. 97

³¹ Carlsson, 1996, s. 32

framträder med olika typer av modeller för e-bokstjänster. När aktörerna är presenterade återstår att göra en djupdykning i bibliotekets värld.

I kapitlet ”Elektronisk informationsförsörjning: e-boken & biblioteket” sammanfattas de problem och möjligheter med e-boken i biblioteket som litteraturen tar upp och erfarenheter och utvärderingar av e-böcker på bibliotek i USA redovisas. Jag kommer även att titta på högskolebibliotekens roll och uppdrag i ljuset av Internet och de förändringar som ägt rum under 1990-talets senare hälft, och elektronisk informationsresurser med fokus på förvärv/urval och prismodeller i den digitala miljön. Det sista kapitlet i litteraturstudiet behandlar strategier. Först ges en kortfattad bild av allmänna teorier om lämpliga strategier i en föränderlig omvärld. Därefter berörs strategier för digitala bibliotek och implementering av e-böcker på högskolebibliotek.

Uppsatsens tredje del består av redovisning av resultaten från intervjuerna. Resultatredovisningen innefattar presentation av informanterna och biblioteken, den ”första implementeringsfasen” samt strategier: tendenser och mönster. I uppsatsens fjärde del - 2001: ett e-äventyr - innefattar diskussion och slutsatser. Uppsatsen avslutas med en kortfattad sammanfattning.

E-boken: när, vad, hur?

Att definiera är en konst

I diskussionerna och rapporterna om den elektroniska bokens historia, möjligheter och framtid finns en viss oenighet kring vad en e-bok är och vad man kan benämna e-bok. Debattörer, forskare och bibliotekarier talar om en förvirring beträffande begreppet e-bok, och flera försöker ge en sammanfattning av läget samtidigt som de ger sin definition av begreppet. Var och en av dessa har sitt perspektiv beroende på yrke, roll i informationskedjan och syfte med boken/artikeln. I litteraturen kan fyra olika uppfattningar och utgångspunkter urskiljas:

- 1) E-bok definieras som en läsplatta, dvs en portabel, *speciellt designad* elektronisk apparat för läsning av elektroniska texter i bok eller artikelform.
- 2) E-bok definieras som den apparat med vilken e-texten läses, en läsapparat.
- 3) E-bok definieras som ”bok i datafilformat”. E-boken är själva filen.
- 4) E-bok innefattar e-boksfilen (med innehållet) *tillsammans med* den hård- och mjukvara som används för att läsa filen.

Begreppet e-bok kom tidigt att knytas till definition nr 2: den specialdesignade läsapparaten. Anledningen var att teknik-, dataföretag och informationsproducenter hade ett intresse av att använda termen *e-bok* eftersom ordet kopplade samman deras nya produkter och teknologi med något redan känt och familjärt som köparna kunde relatera till. Således salufördes den tekniska produkten som en e-bok.³² Jag kommer i fortsättningsvis referera till den som läsplatta. Fortfarande är det läsplattor som många åsyftar när de talar om e-böcker.³³ Internetordboken *Webopedia* definierar exempelvis e-boken som en speciell läsapparat, en läsplatta.³⁴ Denna definition är dock för snäv för min undersökning, eftersom den utesluter e-böcker som nedladdas och läsas på handdatorer, stationär eller bärbar PC.

Ett annat perspektiv har de som betonar skillnaden mellan själva texten och tekniken som används för att kunna läsa den. Antingen definieras e-boken som filen med själva innehållet eller så definieras e-boken som de läsmedier med vilka e-texter läses.³⁵ Den förra verkar vara den mest förekommande definitionen; att e-boken är lika med e-boksfil med text- och bildinnehåll.³⁶ I linje med ovan definierar Svenska datatermgruppen e-bok som en ”bok som har getts ut i elektronisk form”, och anser det är ”viktigt att i våra rekommendationer visa på begreppsskillnaden mellan datorn och filen”.³⁷ Lynch understryker likaså vikten av att göra skillnad mellan en digital bok och själva läsapparaten, läsmediet.³⁸ En liknande definition kan

³² Cox & Ormes, 2001, s. 2

³³ Hawkins, 2000, s. 1; Tennant, 2001, s. 1; Svedjedahl, 1999, s. 7

³⁴ http://webopedia.internet.com/TERM/e/electronic_book.html

³⁵ Engelskan använder här två ord: appliance eller device. Dessa kan översättas med apparat eller anordning. I detta sammanhang åsyftas olika slags datorer samt speciell läsapparat. Jag har valt att kalla dessa med gemensamt namn för läsmedier. Läsmedier omfattar således vanliga stationära eller bärbara PC, handdatorer och läsplatta. Ett annat ord som också används är ”visningsmedier”.

³⁶ Lynch, 2001, s. 5; www.elib.se; www.netlibrary.com; Cren Tech Talk Series 2001; Eunjung Cha, 2001, s. 1

³⁷ Svenska datatermgruppen, www.nada.kth.se/dataterm/

³⁸ Lynch, 2001, s. 5

man finna i *International Encyclopedia of Information and Library science*: "a term used to describe a text analogous to a book that is in digital form to be displayed on a computer screen".³⁹

Svedjedahl menar att böcker i vid mening är "almost any portable material with writing on it /.../. And they need not be written or printed on paper". Den gängse definitionen av en bok är mer begränsad; en bok är en bärare av en text tryckt på papper och samlad i volymer. Detta kan förklara förvirringen kring definitionen av e-boken; att vi i dag låter mediet stå för innehållet.⁴⁰ Om "bok" i våra föreställningar betyder bärare eller behållare för text, kan ju inte e-boken definieras annorlunda, anser Kleper. I linje med detta får e-bok definieras som läsmédiet.⁴¹ De som argumenterar mot tanken på e-boken som filen med innehållet anknyter till detta då de anser att boken är ett ting, inte den text som detta ting bär med sig. Läromedelsförfattaren och debattören Eirik Newth säger till exempel att vi måste skilja mellan den digitaliserade texten, e-texten, och läsmédiet. Det är detta som skiljer e-bok från en pappersbok; det faktum att text och läs- eller visningsmediet är möjliga att separera. Digitala texter och monografier är inte bundna vid ett fysiskt objekt, utan de kan visas, och läsas, på många olika visningsmedier. Han definierar e-boken som dessa olika läsmédier.⁴² Enligt dessa resonemang är en PC eller en Palm en e-bok, och om man hårdrar det skulle min PC hemma kallas e-brevlåda och inte en apparat där jag bland annat hämtar, skickar och läser mina mail.

Man kan också se e-boken som ett "paket" bestående av *både* den elektroniska texten *och* den speciella mjuk- och/eller hårdvara som behövs för att läsa e-texten. En digital text eller monografi kan i detta perspektiv inte anses vara en e-bok utan en nödvändig programvara, s.k. e-boksläsare.⁴³ Lynch skriver att den digitala boken är en samling ettor och nollor som är *designad för att läsas med en kombination av hård- och mjukvara* på PC via webben eller en läsplatta.⁴⁴ I mångt och mycket är det just kombinationen som litteraturen åsyftar när e-bokens fördelar och nackdelar diskuteras och analyseras. Utifrån detta perspektiv ser man e-boken som något mer än en elektronisk version av en tryckt bok. Kleper väljer att kalla detta "an e-Book System".⁴⁵ Med rätt verktyg skapas helt nya möjligheter att arbeta effektivt med texter. Det går t.ex. att söka information ord för ord i tusentals e-böcker samtidigt och göra egna anteckningar i marginalen.

Ska man verkligen använda termen e-bok? Tekniken är så pass ny att terminologin är vacklande och flera termer lever sida vid sida, vilket innebär att varje definition tenderar att bli problematisk till dess teknologin och det praktiska användandet har stabiliserats.⁴⁶ Microsoft m.fl. har försökt att komma tillrätta i definitionsdjungeln genom att använda termerna "eBook device" respektive "eBook title" eller "eBook content".⁴⁷ Open eBook Forum, en organisation för utveckling av standarder på e-boksområdet, undviker att använda ordet e-bok och skiljer på

³⁹ Citerad ur: Cox&Mohammed, 2001, s. 1

⁴⁰ Svedjedahl, 1999, s. 5

⁴¹ Kleper, 2001, s. 510

⁴² Newth, 2001, TLS-seminarium Cybertools: Verktyg för webben. Tema: e-böcker

⁴³ Rippel, 2000, s. 1; Ormes, 2000, s.1; Can e-books improve libraries? E-book technology

⁴⁴ Lynch, 2001, s.2-3

⁴⁵ Kleper, 2001, s.

⁴⁶ Rao, 2001, s. 248

⁴⁷ Microsoft. E-book FAQ, http://www.microsoft.com/reader/faq.asp#what_ebook

”the digital content” och ”the reading device”, som kan var läsplatta, PC eller handdator.⁴⁸ Den svenska motsvarigheten skulle kunna vara e-boksinnehåll respektive e-boksapparat, läsapparat. Termen e-bok liksom ”e-tidskrift” kommer kanske att förlora sin nuvarande funktion. Armstrong skrev redan 1998 att “the move towards greater availability of full-text electronic resources, the dividing line between journals and monographs is likely to become increasingly blurred”.⁴⁹ Vi kommer så småningom att ha andra, bättre lämpade ord för ”e-bok”. Kanske kommer vi om några år att tala i termer av gratis respektive kommersiella texter i stället för e-böcker.

E-bokstyper

”This is not the first, or the last, generation of electronic books...”⁵⁰

Mer intressant än konkurrerande definitioner är de försök till beskrivning och kategorisering av e-bokstyper som gjorts i vissa bidrag till litteraturen om e-boken. Tre författare som har försökt identifiera och kategorisera olika varianter av e-böcker är Walt Crawford, Donald Hawkins respektive Roy Tennant. De menar att e-böcker produceras på samma sätt, ibland i lika format och med ungefär samma läsverktyg, men utifrån olika premisser, och understryker att det finns många fler e-bokstyper än de som omtalas mest i populärpressen och den allmänna diskussionen. Elektroniska böcker är tillgängliga via nätet i olika former. För det mesta är det texter som har skannats och publicerats på webben. Dessa kan vara fria, lånbara eller betalböcker samt self-published books, där en webbplatsadministratör sköter elektroniska publiceringen för en annans räkning. Walt Crawford anser att det inte finns ett medium som kallas e-bok på samma sätt som vi talar om DVD eller CD, utan vi har flera *e-bokstyper*. Han räknar upp flera olika varianter av e-böcker⁵¹:

1. ”Proprietary e-book devices”. Specialdesignade läsplattor som inte har någon mer funktion än att visa och söka texter som nedladdas i leverantörsspecifika format låsta vid en läsplatta.
2. ”Open e-books”. E-böcker som är ett alternativ till låsta e-böcker i och med att de är kompatibla med flera plattformar: PC, handdatorer eller läsplattor och samtidigt skyddar upphovsmannens respektive förlagens intressen. Dessa e-böcker baseras på en standard som kallas Open ebook. De ska inte förväxlas med öppna i betydelsen gratis, copyrightfria e-böcker.
3. ”Free books”, dvs public-domain books (copyrightfria e-böcker). E-böcker tillgängliga via PC kan nedladdas vanligtvis gratis från Internet via icke-kommersiella webbplatser så som Projekt Gutenberg. Dessa kan sedan läsas på skärmen, skrivas ut eller lånas ut. De är antingen digitaliserade klassiker eller andra tidigare utgivna böcker.
4. ”Pseudobooks”: referensböcker eller fakta böcker som inte läses från pärm till pärm.
5. ”Instantbooks”: print-on-demand böcker
6. E-böcker före webbens utveckling, t.ex. böcker på CD-ROM eller diskett.

⁴⁸ Open eBook Forum, Open eBook Publication Structure Specification 1.0.1: FQA

⁴⁹ Armstrong&Lonsdale, 1998, s.2

⁵⁰ McLaren, 2000, s. 2

⁵¹ Crawford, 2000, s. 56-61

7. "Extended e-books", som är en variant på nr 6 - böcker publicerade på CD-ROM och som ger mervärde till elektroniska texter genom multimedia, hypermedia och interaktiva element.

Hawkins och Tennant delar inte in e-boken i fullt så många kategorier. Hawkins definierar fyra e-böcker: nedladdningsbara e-böcker som inte kräver något speciellt läsprogram eller hårdvara och är gratis, e-böcker som finns tillgängliga via webben för en viss summa (web-accessible ebooks) och läsplattor så som Rocket eBook (dedicated e-book readers). Den fjärde e-bokstypen är print – on – demand böcker, som enligt Hawkins i för sig skulle kunna klassificeras som "electronic-aided publishing" i motsats till elektroniska böcker i "the purest sense of the term".⁵² Tennant särskiljer endast två typer: "device dependent e-books" å ena sidan och "open e-books" å andra sidan. Den senare typen är e-böcker i "open, nonproprietary formats". I svensk översättning skulle dessa kunna motsvara böcker i låsta format respektive öppna e-böcker i oberoende format. Till den senare typen hör inte bara klassikerna i Gutenbergs arkiv utan även i framtiden nyproducerade böcker och forskning, läromedel etc.⁵³ Vi kan se att man skiljer mellan grad av tillgänglighet (accessibility) och graden av oberoende i kategoriseringen av e-böcker. I litteraturen förekommer även begreppen "e-born books" respektive "e-only books" för böcker i ny dräkt där ingen tryckt förlaga finns, jämfört med e-böcker som är digitaliserade och översatta till digitala mediet. Det finns således många typer av e-böcker och e-bokssammanhang som bibliotekarierna måste ta i beaktande framledes. Eller som Walter Crawford skriver apropå e-boken i biblioteket: "When someone asks what you're doing about e-books, perhaps your best response is: 'What do you mean by e-books?'"⁵⁴

Digitaliseringen av boken kommer i framtiden påverka vårt boksystem i sin helhet, menar David Gorman. Kärnan i denna förändring är ordet konvergens. Med konvergens menas att traditionella litteraturkategorier kommer att försvinna och i stället sammanstråla. Tendensen ser man i utvecklingen av multimedia-produkter, men denna kategori är bara början på de djupgående förändringar som vi kommer att se de närmaste åren. Beträffande böcker kommer två sammansmältningar äga rum när de börjar distribueras och läsas digitalt. För det första kommer separata böcker stråla samman till större enheter, textmassor som är sökbara. "Fulltextsearching /.../ will occur by collection, rather than by the individual work. In many cases (books) will cease to be separate entities/.../and look more and more like websites." För det andra kommer en sammanslagning ske mellan olika typer av media som tidskrifter, böcker och ljud: "The distinction between monographs and serials are breaking down."⁵⁵

E-boksteknologi

Alltsedan datorns födelse så har idén funnits att med datorns hjälp förvara och distribuera böcker och textsamlingar. Om man definierar e-boken med e-texten har den funnits i 20-25 år.⁵⁶ Man har tillhandahållit böcker digitalt via CD-ROM, disketter och via nätverk. De senaste tio åren har flera försök gjorts att få ut användbara produkter på marknaden, vilka inte sällan

⁵² Hawkins, 2000, del 1, s. 1 f.

⁵³ Tennant, 2001, s. 1, 3

⁵⁴ Crawford, 2000, s. 61

⁵⁵ Gorman, 2000, s. 1-2

⁵⁶ Lynch, 1999, s. 2; Dewhurst, 2000, s. 1

misslyckades. Misslyckandet anses bero på för dåliga skärmar, frånvaron av säker kryptering eller andra metoder för att skydda upphovsmannen och säkra förlagens kontroll över informationen samt opraktiska distributionsmodeller av e-boken, oftast via CD-ROM.⁵⁷ Trots att tekniken för att producera e-böcker har varit känd en längre tid dröjde det till slutet av 1990-talet innan läsplattan introducerades och till början av 2000 då webbaserade e-böcker lanserades i större skala för konsumentmarknaden. Rao menar att orsakerna till detta är utvecklingen inom informations- och kommunikationsteknologin. Datorer har blivit enklare att använda, billigare, och följaktligen mer vanliga. Internet har gjort det möjligt att utbyta texter och data elektroniskt, och webben gör detta utbyte enkelt och snabbt via HTML eller PDF-format som underliggande standarder.⁵⁸ Kepler hänvisar också till Internet i sin förklaring till intresseboomen, och menar att framväxten av e-handeln inkluderat försäljning av pappersböcker över nätet och därigenom bidragit till att luckra upp den negativa attityden. Vidare anser han, i likhet med andra, att orsakerna till e-boksmarknadens uppsving och förlagens respektive dataföretagens villighet att inverstera i e-boken ligger i förbättrad datateknologi, i utvecklingen av säkerhetssystem för distribution och överföring av upphovsrättskyddat digitalt innehåll samt det stora genomslaget av Adobe Acrobats filformat PDF bland förlag och tryckerier.⁵⁹

Ny teknologi för både hårdvara och mjukvara utvecklas för att underlätta försäljningen och användandet av e-böcker. E-bokspublicering kan definieras som en kombination av hårdvara, mjukvara och innehåll som levererar motsvarigheten till en traditionell pappersbok.⁶⁰ Denna nya teknologi gör elektroniska böcker läsbara och på andra sätt mer användbara, men försvårar på samma gång för läsaren att använda informationen på det fria och flexibla sätt som man är van vid med den traditionella pappersboken.⁶¹ En av de primära angelägenheterna vid distribution av e-böcker är att skydda författarens rättigheter. Förlagen ställdes inför samma problem beträffande pappersboken när kopian kom, men till skillnad från kopiering av traditionella böcker, sker kopiering av elektroniska dokument lika enkelt som att duplicera en fil, med ett betydligt bättre resultat. Därför uppfattas piratkopiering som ett oerhört stort hot.⁶² Digital rights management, DRM, innefattar teknologi som skyddar upphovsrättsinnehavare och ägare av intellektuellt innehåll mot kopiering, lån och överföring i den digitala informationsmarknaden. Dessa säkerhetssystem är en av grundpelarna i en framtida e-boksmarknad, och även om den enskilda kunden står i fokus får det konsekvenser även för biblioteket. I grund och botten går DRM system ut på att etablera ny kontroll över konsumentens användning av alla typer av digitalt material.⁶³ The Electronic Book Exchange (EBX) Working Group arbetar med att utveckla standard för skydd av e-böcker från privatkopiering eller förvanskning och distribution av e-böcker mellan förlag, läsare, bibliotek och återförsäljare. The EBX specification stöder ett flertal innehållsformat för elektroniska böcker.⁶⁴

⁵⁷ Hughes, 2001, s. 1; Lynch, 1999, s. 2-3

⁵⁸ Rao, 2001, s. 254

⁵⁹ Kleper, 2001; s.510; Engle, 2000, s. 1

⁶⁰ Papanek Stork, 2000, s. 2

⁶¹ Lynch, 2001, s. 44

⁶² Papanek Stork, 2001, s. 3-4; Neylon, 2001, s. 2

⁶³ Lynch, 2001, s. 4; Rao, 2001, s. 254

⁶⁴ Electronic Book Exchange Working Group, www.ebxwg.org

Format

Det finns idag en mängd olika format för att producera, distribuera och läsa elektroniska böcker, kommersiella såväl som copyrightfria. E-böcker finns förutom i formaten ASCII, HTML, PDF i en rad andra format som kräver speciell mjukvara för att kunna läsas. För copyrightfria e-böcker på nätet har HTML och rent textformat som ASCII dominerat. Tidiga e-boksproducenter och e-textarkiv skannade böcker och tillgängliggjorde den konverterade texten i ASCII, som är det enklaste textformatet och endast bevarar bokstäver, nummer och punkter. All övrig textformatering som typsnitt och teckenstorlek försvinner. HTML är i grund och botten en ASCII-text tillförd kod som bestämmer utseende och egenskaper hos texten.⁶⁵ HTML eller ASCII är dock inte de bäst lämpade formaten för e-boksutgivning. ASCII är oattraktivt att läsa, bevarar inte formatering och kan inte hantera grafik.⁶⁶ ASCII fungerar bäst som råmaterial för mer avancerade uppmärkningsspråk som HTML och XML. Därför är det ett stort problem att samlingar som Project Gutenberg i stort sett baserar sig på ASCII-format. Det finns format som är specifika för olika läsprogram. ”Proprietary format” brukar man kalla format som ett företag utvecklat för sina produkter och har äganderätt till, ett annat ord för detta är leverantörsspecifikt format. Exempelvis har Microsoft utvecklat sitt eget format Microsoft Reader, som läses med läsprogrammet Microsoft eBook Reader. Motsatsen är öppna format, t.ex. HTML som utvecklades i en forskningskontext. Det ledande formatet är Portable Descriptor Format, PDF, som är det mest förekommande formatet för lagring och läsning av digitala dokument. PDF är till stor del plattformsoberoende, vilket betyder att e-böcker i formatet kan läsas på vilken PC som helst. PDF brukar även beskrivas som ett sidbeskrivningsformat då det bevarar dokumentets ursprungliga layout, vilket är praktiskt och fördelaktigt då upphovsmannen behåller kontrollen över den grafiska designen.⁶⁷ Problemet med PDF är att filformatet blir klumpigare eftersom filerna är större och att det inte fungerar för läsning på mindre skärmar som handdatorer. De flesta läsplattor och några läsprogram använder modifierad HTML, vilket är en slags proprietary-version av HTML som anpassar sig till det läsprogram man använder för att läsa boken.

E-boksläsare

En e-boksläsare kan man kalla det mjukvaruprogram som man använder för att ladda ner, läsa och arbeta med texten. Man skulle kunna se det som en produkt som förvandlar en vanlig PC, laptop eller handdator till en läsapparat. E-boksläsare är en teknisk lösning för att uppnå kontroll över innehållet, och är designad för att förhindra olovlig kopiering, duplicering och distribution av e-böcker. Det finns flera olika e-boksläsare varav några är anpassade till olika dataapparater. Microsoft Reader fungerar på vanlig PC och Pocket PC. Adobe har utvecklat läsprogram för e-böcker i filformatet PDF, Adobe Acrobat Reader respektive Adobe eBook Reader. Uppskattningsvis är det förra läsprogrammet installerat på 100 miljoner PC.⁶⁸ För att riktigt röra till det finns även särskilda program för läsning av e-böcker på handdatorer. MobiPocket Reader är ett av dem. Det finns således olika läsprogram att välja på. Vissa e-boksformat fungerar endast mot en del läsprogram, medan andra kan omformateras eller i annat fall användas i olika plattformar, läsmiljöer (viewing environments).⁶⁹ E-boken kan inte flyttas

⁶⁵ Akre, 1998, s.26 f.

⁶⁶ EBONI: Defining ebooks, <http://eboni.cdli.strath.ac.uk/dokument/definition.html>

⁶⁷ Kleper, 2000, s. 510; Peurell, 2000, s.2, 27

⁶⁸ Kleper, 2001, s. 516-517

⁶⁹ Lynch, 1999, s. 2

till annan dator när väl installationen av läsprogrammet är gjord och e-boken laddats ner. Har man köpt en copyrightskyddad e-bok till sin stationära PC på jobbet, kan boken inte flyttas till den bärbara. Man har dragit paralleller till TVn. I dagsläget kan man jämföra situationen såsom man hade en TV-kanal för varje program.⁷⁰

Läsplattor

En sk läsplatta är en speciell designad läsapparat som är särskilt avsedd för visning av böcker i elektronisk form.⁷¹ Läsplattan utvecklades med målet att skapa en produkt som förenade pappersbokens fördelar så som mobilitet och läsvänlighet med den nya teknikens möjligheter. Designen fick likna pappersboken med en dubbelskärm som visar sidorna bredvid varandra som i en ”vanlig” bok och läsaren trycker på en knapp för att ”vända blad”. Skärmarna är tryckkänsliga vilket gör att det går att stryka under text och föra anteckningar på boksidorna. Genom att trycka på symboler på skärmen går det att vrida texten för att göra den stående eller liggande. Man kan läsa e-böcker eller annat digitalt material på läsplattan genom att ladda ner dem från nätet, antingen via läsplattans interna modem eller genom anslutning till en PC. För att kunna läsa copyrightfria e-böcker finns ett program som konverterar deras format till läsplattans specifika format. Läsplattan har ett utrymme för varje läsare, där materialet sparas i en personlig bokhylla.⁷² Dessa produkter saluförs som eBooks, e-böcker (se definitioner ovan). De första läsplattorna var SoftBook och Rocket eBook, som i januari 2000 köptes upp av Gemstar och fick ersättare i REB 1100/1200. Försäljningen har gått trögt främst på grund av det dyra priset och vikten, men även eftersom man inte kan göra annat med dessa läsplattor än att läsa. Under 2001 lanserades en ny läsplatta från Korea, Hiebook, som har fördelen att man kan använda den till mer än att läsa, exempelvis lyssna på MP3 och för att göra anteckningar i en kalender.⁷³ Därutöver har olika typer av läsplattor framtagits. Till exempel GoReader har designats specifikt för undervisningssituationer och e-böcker inom teknik, medicin och naturvetenskap.

Pro eller con? E-boken i debatten

Diskussionen om e-boken handlar dels om e-bokens fördelar respektive nackdelar och huruvida den kommer att ersätta pappersboken i framtiden, och dels om förutsättningarna för e-bokens framtid som kommersiell produkt. Debattörerna har antingen ett utanförperspektiv, de är fria debattörer/journalister eller ett innanförperspektiv och arbetar på olika sätt inom ”(e)-boksmarknaden”. I litteraturen skrivs inte så mycket om bokens död eller hotet från e-boken, utan om e-boken som ett komplement, som en alternativ distributions- och läsmodell.⁷⁴ Clifford Lynch anser att frågan om huruvida e-boken kommer att ersätta pappersboken är höljt i ett sentimentalt skimmer och till stora delar irrelevant. Båda medieformerna kommer troligtvis att samexistera en lång tid framöver och kommer att hitta lämpliga användargrupper och marknadsnischer, menar han.⁷⁵ Andra argumenterar dock att verkligheten ser annorlunda ut idag än för några år sedan. I specifika titlar har e-boken de facto ersatt pappersboken och flera

⁷⁰ Liedberg, Erik, Föredrag vid Länge leve e-boken!, 2001

⁷¹ www.nada.kth.se/dataterm

⁷² E-books2001– electronic books conference, South Bank University; Keppler, 2001, s. 516

⁷³ CREN Tech Talks Series, 2001

⁷⁴ Newth, 2001; Ditlea, 2000, s. 6; Tennant, 2001, s. 2; Dahlström, 1999, s. 4; Dorman, 2000, s. 1

⁷⁵ Lynch, 2001, s. 3

e-förlag publicerar allt fler e-böcker utan pappersalternativ. Därför är det inte längre intressant huruvida pappersboken kommer konkurreras ut av elektroniska medier eller inte. Det har redan skett om än i blygsam skala.⁷⁶

Valet av p-bok eller e-bok beror på vem, vad och hur. Tekniken i sig är inte intressant utan det är tillämpbarheten, betonade Magnus Dimert från eLib på TLS-seminarium om e-boken april 2001.⁷⁷ Vissa specifika genrer har tidigare visat sig framgångsrika i elektronisk form och ersätter i snabb takt tryckta produkter, exempelvis bibliografier, ordböcker, lexikon, produktkataloger. Det är information som uppdateras ofta, innehåller en stor del bilder och inte läses från pärm till pärm.⁷⁸ Det har även påpekats att ”mer komplext arbete med och bearbetning av texterna – studier, kompilering, extrahering, referering, kommentering korsreferenser etc. – underlättas av de digitala medierna”.⁷⁹ Den typ av böcker som anses vara mest lämpade för elektronisk publicering är i linje med tidigare erfarenheter referensböcker, kurslitteratur och läroböcker. Den gemensamma nämnaren är i likhet med ovanstående att de innehåller en stor mängd information som måste uppdateras ofta och sällan läses sekventiellt från pärm till pärm, utan används på ett mer komplext sätt.⁸⁰

De grupper som anses troligast att ta till sig e-böcker är studenter, forskare och yrkesverksamma inom t.ex. medicin, juridik och data.⁸¹ För studenten eller systemteknikern kan det vara en stor fördel att ha referenslitteraturen integrerad i arbetsverktyget, dvs. datorn. E-boken har specifika kvalitéer som kan vara användbart för såväl uppsatsskrivande studenter som för nätbaserad undervisning oavsett nivå. Utbildningssektorn överlag är en framtida marknad för e-boken, anser flera debattörer och e-bokskunniga bibliotekarier. Faktaböcker och referenslitteratur är den utgivning som kommer att förändra sig och utvecklas via elektronisk publicering. Andra anser att även läsplattan kan ha en framtid inom vissa nischer som undervisning. ”Locked e-book devices do have niche uses, including a potentially large one as textbooks carriers...”, menar bland annat Walt Crawford.⁸² Det är troligen inom skolan eller högre utbildning som läsplattan kan få sin plattform. I stället för en tung ryggsäck kan man bära hela sin läroboksarsenal i en och samma apparat till och från klassrummet respektive föreläsningssalen eller laboratoriesalen. Förlagschefen på ePan, påpekade att skönlitteratur inte lämpar sig så väl för e-boksformaten, med undantag av ungdomslitteratur som kan vara mycket mer intressant eftersom unga är mer vana vid skärmläsning och lockas av interaktivitet.⁸³ Hawkins ansluter till denna åsikt när han i artikeln ”Electronic books: a major publishing revolution” hävdar att ”adding value is especially difficult for novels that are generally read linear; hyperlinks and searching capabilities are hardly needed”.⁸⁴

De som vill framhålla fördelarna med e-boken betonar den ständiga tillgängligheten, åtkomst oberoende av tid och rum, och möjligheten till kontinuerlig uppdatering. Funktioner och egenskaper hos e-boken ger andra s.k. mervärden: fulltextsökning, länkar till exempelvis

⁷⁶ Rippel, 2000, s.1

⁷⁷ Dimert, 2001, Föredrag på Cybertools. Verktyg för webben. Tema: e-böcker

⁷⁸ Lynch, 2001, s. 8-9

⁷⁹ Dahlström, 1999, s. 4

⁸⁰ O’Leary, 2001, s. 2

⁸¹ Kleper, 2001, s. 516; Newth, respektive Dimert, Föredrag vid Cybertools. Verktyg för webben. Tema e-böcker.

⁸² Tennant, 2001, s. 1; Crawford, 2000, s. 2

⁸³ Liedberg, Föredrag vid Länge leve e-boken! 2001

⁸⁴ Hawkins, 2000, s. 1

ordböcker, referenser, bilder och ljud. E-boksteknologin tillåter även användaren att göra anteckningar i marginalen, stryka under text och även ändra textens storlek, vilket innebär att personer med synfel eller lässvårigheter lättare kan läsa texter. Skolelever som studenter skulle kunna ha alla kursböcker i en och samma portabla dator.⁸⁵ De mest högljudda hyllningarna tar dock inte hänsyn till det faktum att e-boken kan vara förenad med nya kostnader såväl för den enskilde konsumenten som för biblioteken: förbättrad infrastruktur krävs, fler och uppdaterade datorer, ökad support. Armstrong/Lonsdale (1998) påpekar att det inte alltid behöver innebära en minskad kostnad att gå från p-bok till e-bok. Mervärdessfunktioner som hyperlänkar kommer troligtvis att innebära en ökad arbetsbelastning och ökad kostnad.⁸⁶ De nackdelar som nämns berör i huvudsak tekniska brister. De olika icke-kompatibla formaten skapar ett plattform- och applikationsberoende, vilket ses som ett stort hinder för genombrott för e-böcker på marknaden och i biblioteken. Tekniken föråldras väldigt snabbt, vilket ger e-boken en synnerligen kort livslängd jämfört med pappersboken och gör den därmed svårare att lagra och arkivera. Komplexa system gör det svårt och omständligt att köpa, installera och ladda ner e-boken respektive e-boksläsaren. En annan teknisk brist är relativt dåliga skärmkvalité. I litteraturen framhävs även nackdelar som har med upphovsrätt att göra. Upphovsrättsliga lösningar leder till att man inte kan låna ut eller sälja vidare den köpta e-boken som man kan med pappersboken.⁸⁷ Vi kan idag köpa e-böcker på de flesta stora nätboklådor och förlag. Studenter kan välja mellan tiotusentals e-böcker från bland annat netLibrary och Questia. Trots detta kan man inte tala om ett genombrott, och skälen till detta är flera. Av flera debattörer utpekats, förutom de tekniska hindren som nämns ovan, upphovsrättsfrågorna och prismodeller som det största hindret för e-bokens utbredning.⁸⁸ Ett annat hinder är användarbeteende, läsvanor och attityder till datorer och läsning på skärm.⁸⁹

⁸⁵ Cren Tech Talks Series 2001; Papanek Stork, 2000, s. 3-6; Report CDL, 2001, s. 4

⁸⁶ Armstrong/Lonsdale, 1998, s. 57

⁸⁷ Cox /Ormes, 2001, s. 5; Tallmo, 2001, s. 2-3; Cren Tech Talks Series 2001; Lynch, 2001, s. 8

⁸⁸ Cren Tech Talks Series 2001; Papanek Stork, 2001, s. 1f.

⁸⁹ Heide Pedersen, 2000, s. 5; Newth, 2000; Lynch, 2001, s. 8

Den digitala spelplanen

Nygamla vindar: books, bytes and bucks

Ökad digitalisering av information och en lavinartad ökning av informationskällor leder till att former för framställning och distribution av media håller på att förändras. Förlagsvärlden skaffar sig en digital plattform för att distribuera och publicera böcker i nya former. En vision för framtiden är böcker som är billigare att framställa, lättare att kundanpassa och distribuera i olika format, samt försäljning av kapitel, delar av böcker. Newth förutspår att huvudprodukten i den framtida näthandeln kommer att vara information av olika slag.⁹⁰ Information är redan i dag en miljardindustri, och det handlar om stora intressen bakom kontroll och ägande av innehåll. De olika uppköpen och koalitioner mellan företagen inom informationsindustrin är ett tecken på detta. En tydlig utvecklingstrend inom medie- informationsbranschen är konglomeratisering och konvergens. Stora mediekonglomerat kan dominera hela produktionsledet från produktion till distribution.⁹¹ Mediekonvergens innebär en sammansmältning av tekniker, produkter, branscher inom mediesektorn. De traditionella förlagen och medieföretagen respektive IT-företagen bildar allianser eller köper upp varandra med avsikten att få bredare kompetens för att kunna agera inom fler nischer och således stärka sina positioner. Tidigare skilda informationsprodukter samlas under en producent och levereras via olika nätverk. Tendensen att skapa sig en större plattform genom konvergens började så tidigt som på 1960-talet då elektronik- och datorföretag investerade i innehållsproduktion.⁹²

I elektronisk publicering förändras inte bara de traditionella banden mellan ägare och användare, utan även mellan andra aktörer. Oavsett om man ser aktörernas positioneringar och informationens väg från upphovsman till användare som en värdekedja med mellansteg fyllda med olika innehåll (Lindquist 1997) eller litterär kommunikationsprocess (Akre 1998), så kommer framgent en hel del förändringar äga rum.⁹³ De tidigare hårt bevakade gränserna mellan förläggare, distributör, tryckeri och återförsäljare flyttas eller öppnas i kölvattnet av elektronisk publicering. Rollerna håller på att omdefinieras, och aktörerna upplever varandra som både medspelare och motståndare i nya konstellationer. Det är framför allt mellanaktörerna i denna process som påverkas av e-publicering. Biblioteket är en av dessa aktörer med en verksamhet som förvisso ligger stabilt, men kan komma att möta utmaningar på längre sikt såväl inom som utom bibliotekets väggar.

Vetenskaplig elektronisk publicering har en framträdande plats inom fackområden som naturvetenskap, teknik och medicin, STM-ämnena. Det är först och främst här som man har funnit det starkaste argumentet för att tillgängliggöra forskningsresultat elektroniskt, skriver författarna till en norsk rapport från 1998 om vetenskaplig elektronisk publicering.⁹⁴ Dessa

⁹⁰ Newth, 2000, www.newth.net

⁹¹ Smith&Zachrisson, 2000; s. 13

⁹² Mauleon Larsson, 2000, s. 2; Smith&Zachrisson, 2000, s 18

⁹³ Lindquist 1997, s.3; Akre, 1998, s 129

⁹⁴ Akre, 1998, s. 3

ämnen har en lång tradition av att tillgängliggöra forskningsresultat elektroniskt i tidskriftsform, medan man inom humaniora och samhällsvetenskap publicerar och använder en blandning av seriella dokument och monografier. Betydligt färre av dessa är tillgängliga i elektronisk form.⁹⁵ I dag domineras den vetenskapliga elektroniska tidskriftsmarknaden av globala medieföretag. Förlagen har monopol på de artiklar som de publicerar och kan förhindra att artiklarna publiceras billigare av någon annan. Ett effektivt vapen särskilt på den digitala spelplanen. Brist på konkurrens försvårar förhandlingar om priser och avtal. I nuvarande situation betalar de offentligt finansierade biblioteken höga priser för forskarnas produkter, en forskning som från början finansierats av offentliga medel.⁹⁶

”Två olika värdesystem kolliderar. Det ena är det klassiska universitetets som omfattas av vetenskapssamfundet, de lärda sällskapen och biblioteken, medan det andra omfattas av de kommersiella förlagen. De första ser vetenskaplig information som samhällelig resurs medan de senare betraktar den som vilken vara som helst.”⁹⁷

E-boksmarknaden

I påannonseringen till konferensen “EBooks 2001” beskrivs e-boksmarknaden som⁹⁸

”a transitional marketplace with many different vendors and intermediaries using many different technical standards and business models each competing for dominance.”

E-boksmarknaden är en ung, relativt föränderlig och ombytlig marknad, där vi kan se samma tendens som på informationsmarknaden i stort; Nya konstellationer tillkommer genom konvergens och aktörer försvinner via uppköp.⁹⁹ En innehållsproducent som medieföretaget Gemstar köpte exempelvis upp de två största tillverkarna av läsplattor, Rocket eBook och Softbook Press 2000. Traditionella förlag och distributörer lanserar nya kommersiella riskföretag och ingår allianser för att producera digitalt material och skapa förutsättningar för elektronisk distribution.¹⁰⁰ De olika e-boks företagen specialiserar sig på en eller ett par områden, sammantaget erbjuds service på flertalet fält: innehåll, format, plattformar, leverans samt skydd för distribution och mot privatkopiering. Det finns inget företag som täcker alla dessa områden. Orsaken till att relativt många företag investerar så mycket i e-boken anser Hawkins vara att de ser en stor potential i e-boksmarknaden och att man anser det lönsamt att ge sig in på markanden. Detta trots att det än så länge inte är en bra affär.¹⁰¹ Uppsatsförfattarna Smith och Zachrisson konstaterar att skönlitteraturen till stor del har fått dra e-bokståget i Sverige. Svenska förlag satsade på elektronisk publicering för att få status och visa framfötterna, trots att det var tveksamt om det fanns en stor marknad för skönlitterära e-böcker.¹⁰²

Det talas i termer av fragmentisering och balkanisering vid redogörelser för tillståndet på marknaden. Konkurrerande teknologier och format samt brist på standard bidrar till denna

⁹⁵ Borgman, 2001, s. 190

⁹⁶ Ibid, s. 1-5, 7-8

⁹⁷ Ibid, s 51

⁹⁸ E-Books2001 – electronic books conference

⁹⁹ Booth, 2001, s. 1; Hawkins, 2000, s. 1

¹⁰⁰ Lynch, 2001, s.2

¹⁰¹ Hawkins, 2000, s. 1

¹⁰² Smith&Zachrisson, Föredrag vid Leve länge e-boken!, 2001

fragmentisering. Det finns en mental guldrush hos aktörerna i strävan att bli en nyckelspelare på en framtida digitala spelplan.¹⁰³ I andra fall används ord som krig och arméer när man beskriver dagsläget på marknaden. Kriget går ut på att skapa sig en plattform för att i framtiden kunna leverera vilken bok som helst eller delar av bok överallt i vilket format som helst till största möjliga vinst. Det är därför som respektive företag eller allians bevakar sitt territorium med näbbar och klor. Doris Booth delar in aktörerna i två grupper som står på motsatta sida av arenan. Å ena sidan finns de som vill se en vertikal marknadsintegration, där endast ett par megaföretag kontrollerar varje del i bokkedjan från produktion till försäljning. Å andra sidan finns röster som argumenterar för att förläggarna och försäljning/distribution förblir separata delar i publiceringsprocessen även i fortsättningen.¹⁰⁴ Armstrong & Lonsdale framför ett annat perspektiv på problemet, nämligen behovet av samarbete mellan författare, förlag och informationsförmedlare för att elektronisk publicering ska bli framgångsrik:

”/.../ there’s a body of opinion in the literature which suggests that, for electronic publishing, in general, to succeed, an inevitable synergy will have to be effected between the various actors involved in the electronic publishing process”.¹⁰⁵

Aktörer

De centrala aktörerna inom e-publicering kan delas in i leverantör och användare. I dag har vi ett brett spektrum av olika typer av företag och aktörer, som bara för ett decennium sedan inte ens existerade. Akre talar om tre huvudkategorier: individuella, kommersiella och icke-kommersiella aktörer. De kommersiella företagen har monopoliserat marknaden, men röster väcks för att fler icke kommersiella aktörer bör ta sitt ansvar för publicering och distribution av vetenskaplig kunskap.¹⁰⁶ Jag har valt att presentera två av dessa kategorier på e-bokens område: kommersiella respektive icke-kommersiella.

Kommersiella aktörer

Till denna grupp hör såväl bokförlag som återförsäljare och mjukvaruföretag samt företag som producerar speciella läsplattor. Tidigare producerades de flesta e-böcker av små förlag och uppstickare i branschen, men nu dominerar ett fåtal stora företag. Microsoft och Adobe utgör de största spelarna på e-boksmarknaden, som strategiskt utökar sina marknadsandelar och positioner via uppköp och samarbeten. I slutet av 2000 köpte exempelvis Adobe upp Glassbook, en pionjär inom området, i ett försök att öka det försprång som Adobe Acrobat Reader har givit dem inom e-publicering. Samma år inledde Microsoft ett samarbete med Barnes and Noble med målet att utveckla och förbättra tekniken för nedladdning av digitala texter.¹⁰⁷ Allt fler förlag börjar erbjuda e-böcker vid sidan om deras vanliga sortiment. Barnes and Noble har varit motorn i denna utveckling. Barnes and Nobles webbtjänst, barnesandnoble.com, säljer inte bara e-böcker utan avancerar mot nya marknader som digital publicist. En framtida strategi är att ta över majoriteten av marknaden för elektronisk

¹⁰³ Dillon, 2001, s. 122

¹⁰⁴ Booth 2001, s.1-2

¹⁰⁵ Armstrong, 2000, s. 24

¹⁰⁶ Akre, 1998, s. 6

¹⁰⁷ Christensen, 2000, s. 2; Lynch, 2001, s. 2

publicering inom ekonomi och läromedel, en strategi som delas med flera andra kommersiella aktörer.¹⁰⁸ Sedan hösten 2001 säljer även Studentlitteratur e-böcker.¹⁰⁹

Förutom de traditionella bokförlagen finns förlag som endast koncentrerar sig på digital publicering. Icke sällan står traditionella etablerade förlag bakom e-boksförlagen. På svenska marknaden har vi bland annat ePan, ett digitalt förlag som publicerar och distribuerar böcker med ny teknik, e-böcker och print-on-demand. Företaget ingår i förlagsgruppen PA Nordstedt & Söner. Sortimentet består dels av nya titlar som ges ut parallellt med den tryckta motsvarigheten, och dels av äldre titlar konverterade till e-boksformat. Faktaböcker kommer man att satsa på i framtiden, och studenter är en klart definierad målgrupp för förlaget.¹¹⁰ Ett annat förlag är eLib som startade hösten 2000. Bakom företaget står bokförlagen Natur och Kultur och Piratförlaget samt internetbokhandeln AdLibris. eLib producerar och distribuerar e-böcker med kopieringsskydd åt förlag på den skandinaviska marknaden. Utifrån förlagens elektroniska manuskript producerar man e-böcker i olika format, som sedan distribueras via de återförsäljare som säljer e-böcker eller på förlagens egna hemsidor. Målet är enligt eLibs webbsida att ”väcka intresse och bygga en fungerande marknad för e-boksförsäljning”. Företaget började med skönlitteratur ur marknadsföringssyfte, och enligt Magnus Dimert går det bättre än väntat. Man ser dock även en framtid för e-boken som referens- och kurslitteratur. eLib är öppna för ett samarbete med universitet och med ämnesexperter i urval och kvalitetsgranskning av titlar för en viss målgrupp. Sedan sommaren 2001 samarbetar man med Nacka och Stockholms stadsbibliotek i ett pilotprojekt med utlåning av elektronisk skönlitteratur.¹¹¹

Bokförlaget Serum är ett litet e-boksförlag som funnits sedan 1999 och som står utanför de stora mediekonglomeraten. Till skillnad från de flesta andra e-boksförlag erbjuder Serum publikationer av nytt material. Serum säljer skönlitterära respektive populärvetenskapliga e-böcker, som passar alla olika plattformar och således kan läsas på såväl PC som handdatorer. Grundaren Tomas Lindblad är nöjd med epitetet undergroundförlag, och säger att ekonomisk vinst inte har varit drivkraften, utan snarare att introducera de ”nya” böckerna och se vad läsare tycker om dem.¹¹²

Nya spelare

En växande grupp aktörer är webbföretag som utvecklar och bygger upp samlingar av digitala böcker. De är alla kommersiella företag som följer upp textarkivens framgång genom att erbjuda nätbaserade e-bokssamlingar med olika pris- och distributionsmodeller.¹¹³ Det handlar om elektronisk publicering av redan tryckta böcker, som gått ur tryck eller som förlagen av annan anledning ser som lämpliga som e-böcker. Företagen köper antingen rättigheten till e-boksfilen av förlaget eller bistår med konverteringen. Urvalet sker i samarbete med bibliotekarier och ämnesexperter. Colorado-baserade netLibrary startades 1998 och skapade den hittills mest utvecklade e-bokstjänsten. Hösten 2001 hade man ca 6000 kunder. Efter att ha brottats en längre tid med finansiella problem blev det uppköpt av Online Computer Library Center,

¹⁰⁸ Booth, 2001, s. 2-4; Drewhurst, 2000, s. 4

¹⁰⁹ www.studentlitteratur.se

¹¹⁰ www.epan.se

¹¹¹ Dimert, Föredrag vid Länge leve e-boken! 2001; www.elib.se;

¹¹² www.serum.se;

¹¹³ Peters, 2001, s. 51-52

OCLC januari 2002. NetLibrary's koncept är att erbjuda bibliotek fack- och referenslitteratur inom humaniora, samhällskunskap, ekonomi och data i elektronisk form. Samlingen innehåller ca 40 000 copyrightskyddade böcker från 300 olika förlag, 88 % av totala antalet titlar är utgivna efter 1990. Alla böcker genomgår en kvalitetskontroll och jämförs i färdigt skick med originalet. Därutöver erbjuder man en liten samling av copyrightfria böcker.¹¹⁴ Bibliotekstjänst AB, BTJ, är netLibrary's distributör i Skandinavien och påbörjade lansering av netLibrary i Danmark hösten 2001. Företaget har kontakt med alla kunder, marknadsför netLibrary-modellen samt sköter avtal och ger viss support. BTJ har ingen egen teknisk förvaltning, utan den sköts av netLibrary.¹¹⁵ Questia är ett amerikanskt företag som samarbetar med flera läromedelsförlag, tidskrifterna Library Journal och Publishers Weekly, samt med America Online. Företaget lanserade sin produkt i januari 2001 och ser sig inte som en kommersiell variant till digitala textsamlingar, utan marknadsför sin produkt som ett verktyg, ”a new research service”, snarare än en samling av e-böcker.¹¹⁶ Målgruppen är framför allt studenter på grund- och påbyggnadsnivå samt gymnasieelever. Questia vänder sig till studenten med säljargumentet att man skriver bättre uppsatser med hjälp av Questias produkt. I maj 2001 hade de över 40 000 digitaliserade böcker och tidskriftsartiklar inom humaniora och samhällsvetenskap som man kan arbeta med på olika sätt med hjälp av sök- och arbetsverktyg. Questia marknadsför sig till förlagen med argumentet att Questias affärsidé ger dem möjlighet att ta betalt för utgångna eller äldre böcker som annars inte skulle inbringa någon vinst.¹¹⁷

Ebrary är ett annat företag vars koncept inte är att bara erbjuda e-böcker utan även kartor, artiklar och manualer i olika ämnen, juridik, teknik, humaniora. Ebrary säljer e-böcker i PDF-format från 100 förlag, och målgruppen är liksom Questia enskilda individer. I januari 2002 lanserade dock Ebrary en ny e-bokstjänst för biblioteken, eBrarian for Libraries som möjliggör för biblioteket att erbjuda sina användare kvalitetsgranskade e-böcker. Man började med ett pilotprojekt i samarbete med 36 universitet, bland annat Yale och Stanford. Göteborgs universitetsbibliotek har som första bibliotek i Europa köpt programmet eBrarian som ger tillgång till 10 000 e-böcker från Ebrary. Majoriteten av böckerna har publicerats de senaste två åren. Ebrarys modell stödjer integrering i OPAC då alla titlar har MARC-poster. Ebrary erbjuder förlagen distribution och upphovsrättsskydd genom att tillföra e-boken en speciell kryptering som förhindrar kopiering.¹¹⁸ Förutom netLibrary, Questia och Ebrary som alla har en relativt brett ämnesfält och har fått stor uppmärksamhet i press, finns även distributörer som riktar in sig på en mer avgränsat ämnesområden eller specifika målgrupper, t.ex. 24x7 som säljer IT-relaterade böcker via webben. I det långa loppet kan mycket väl de nichade e-bokstjänsterna visa sig vara mer användbara för studenter och lärare.

Icke kommersiella aktörer

Till denna grupp hör bibliotek, universitet/högskolor samt organisationer. Antingen agerar biblioteken på egen hand eller som medlem i konsortier som gemensamt förhandlar och köper upp e-böcker. SamKon står för Samhällsvetenskapligt bibliotekskonsortium och är ett svenskt bibliotekskonsortium för e-böcker inom samhällsvetenskap som finansieras av BIBSAM.

¹¹⁴ www.netlibrary.com; Gibbons, 2000, s. 1; Saunders, 2001, s. 6f; Brown, 2001, s. 16

¹¹⁵ www.btj.se;

¹¹⁶ www.questia.com; Gibbons, 2000, s. 2

¹¹⁷ www.questia.com; Hane, 2000, s. 4

¹¹⁸ www.ebrary.com; Rao, 2001, s.260; Gibbons, 2000, s. 2-3, TLS Nyhetsbrev nr 2002:2

Konsortiet består av nio bibliotek och erbjuder böcker inom statsvetenskap, sociologi, informatik, medie- och kommunikationsvetenskap samt biblioteks- och informationsvetenskap. Projektet syfte är att introducera böcker och utarbeta modell för samarbete och påbörjades hösten 2001. Biblioteken kan även vara aktörer på andra arenor än som köpare av e-böcker. Det handlar om digitalisering av äldre material eller egen nyutgivning. Gotlands Elektroniska bibliotek har exempelvis digitaliserat sex böcker inom arkeologi. Amerikanska bibliotekarier engagerar sig i organisationer och andra sammanslutningar för att försöka påverka e-bokens utveckling beträffande tekniska respektive ekonomiska/upphovsrättsliga aspekter.

Digitalisering av texter är ingen nytt. Universitet, högskolor, bibliotek och andra aktörer som vetenskapliga samfund har långt före *Riding the Bullet* och netLibrary arbetat med att tillgängliggöra gratis e-böcker eller e-texter. Dessa utgörs framför allt av klassiker eller unika titlar inom skönlitteratur, humaniora och samhällsvetenskap som inte är upphovsrättskyddade. Sedan 90-talet har man på flera håll skapat elektroniska databaser med primära texter. Inom Project Gutenberg har man sedan 1971 arbetat med att bygga upp en samling av fritt tillgängliga texter. Idén bakom projektet var och är att göra böcker och annat material tillgängligt för allmänheten i format som de flesta datorer kan hantera. För att undvika problem med upphovsrätt består samlingen endast av copyrightfria publikationer. E-böckerna skannas, konverteras till enkelt textformat, ASCII, och förvaras och distribueras som ZIP-filer. I dag finns tusentals böcker, allt från bibeln till Dickens.¹¹⁹ En av grundarna till projektet förklarar att deras enda mål är ”The most books to the most people.”¹²⁰ I Sverige finns en motsvarande samling elektroniska böcker i Projekt Runeberg. Runeberg startades av medlemmar i Lysator, Dataföreningen för studenter vid Linköpings universitet. Sedan 1992 har man publicerat nordisk litteratur, främst skönlitteratur i fulltext på nätet. Målet har varit att bygga upp den största samlingen nordisk litteratur i elektronisk form. Efterhand har fler frivilliga från hela Skandinavien bidragit med texter, som har skannats in och digitaliserats och lagts ut på föreningens webbserver. Sammanlagt 90 nordiska författare finns representerade. Då arbetet till övervägande del sker på frivillig basis finns ingen möjlighet att redaktionellt behandla de digitaliserade bidragen.¹²¹ Skillnaden mellan å ena sidan Questia och netLibrary och å andra sidan Gutenberg ligger i omfånget i digitaliseringen, att materialet presenteras i hög kvalitativ formatering (inte enkel ASCII som Gutenberg) samt att samlingarna erbjuds med flertal mervärdesfunktioner som t.ex. sökmöjligheter och integrerade ordlistor samtidigt som man har många traditionella förlagsfunktioner som urval (bibliotekarier arbetar med urvalet), och redaktionell behandling till skillnad från de icke-kommersiella fulltextarkiven. De förra fungerar även som agent mellan slutanvändaren (antingen individ eller bibliotek) och förlagen.¹²²

En av de mest seriösa och renommerade samlingar av e-böcker och andra elektroniska resurser är Electronic Text Center vid University of Virginia Library kallad Virginia eText Centre. Samlingen erbjuder skönlitteratur, populärfaktaböcker och vetenskaplig litteratur och innehåller 50 000 e-böcker inom ämnena religion, litteraturvetenskap och språk, av vilka ca

¹¹⁹ Rao, 2001, s. 253; Hawkins, 2000, s. 6

¹²⁰ Ditlea, 2000, s. 2

¹²¹ www.

¹²² Cox&Ormes, 2001, s. 2

5000 är tillgängliga för allmänheten. E-böckerna finns tillgängliga i mer lämpade format för e-publicering än ASCII. Under marsmånad 2001 hade man 30 000 besökare, jämfört med själva biblioteket som hade 6000 besökare. Deras största användargrupp är gymnasie studenter och lärare över hela världen.¹²³ Electronic Text Centers är en ny sorts resurs inom akademiska världen och den vetenskapliga kommunikationen. Målet med de flesta Electronic Text Centers är att bygga digitala samlingar med elektroniska texter av olika slag samt att tillförsäkra en plats där forskare och studenter kan nå dessa resurser. De flesta Electronic Text Centers erbjuder även hjälp att publicera och analysera elektroniska texter. Man ska inte förväxla dessa textcenter med elektroniska bibliotek eller e-textarkiv, även om de ibland är en del av eller en förlängning av dessa. Ett exempel är Center for Electronic Textes in the Humanities.¹²⁴

Icke kommersiella förlag som National Academy Press (NAP), University of California Press (UCP) och projektet eScholarship vid California Digital Library arbetar med att utveckla en e-boksmiljö som uppmanar och underlättar distribution, access och bevarande av e-böcker. NAP har tillgängliggjort fria böcker via nätet i många år och har utvecklat en egen infrastruktur med specifik mjukvara som kallas "Open book". Denna inkluderar navigationsinstrument och möjligheten att söka och förstora text och bild samt skriva ut. Intentionen och principen bakom detta initiativ är att utveckla och utöka möjligheterna att för universitet att sprida vetenskaplig forskning i en digital miljö. I linje med detta lägger man ut sin mjukvara gratis som Open Source.¹²⁵ Det finns dessutom semikommersiella aktörer som Open eBook Forum, som består av 85 kommersiella som icke-kommersiella aktörer involverade i elektronisk publicering, allt från hård- och mjukvaruföretag till förläggare och författare samt bibliotekarier. Organisation arbetar med utveckling av standard för innehåll, struktur och presentation av elektroniska böcker. Det primära målet är att skapa ett e-boksformat som kan användas av ett flertal elektroniska publiceringssystem respektive läsprogram och läsmedier som förändras över tid. "Open an eBook - Discover New Worlds of Readings" är namnet på en kampanj initierad av Open eBook Forum för att marknadsföra och förebygga användandet av e-böcker. Ledande e-boksdistributörer, förlag, bibliotek och skolor har gått med i kampanjen, vars mål är att tillhandahålla de medel som lärare, förläggare och bibliotek behöver för att få läsare att öppna en e-bok och upptäcka "how easy it is to enjoy the benefits".¹²⁶

E-boksmodeller

"the whole concept of selling an e-bok once and thereby granting unlimited access to it is unsettling"¹²⁷

Jack Romanos, Simon & Schuster Förlag

E-boksteknologin är designad för slutanvändaren i en konsumentmarknad och förlagen riktar sig nästan uteslutande till den enskilde, individuella kunden i sin marknadsföring. Det finns olika modeller för e-bokstjänster och prismodellerna för e-böcker varierar: 1) E-böcker kan säljas styckvis, låsta till en hårdvara 2) Individuella prenumerationer som säljs direkt till användare och går förbi bibliotek eller andra intermediärer. 3) En "pay-per-use"-modell där

¹²³ www.etext.lib.virginia.edu

¹²⁴ CETH – FAQ about E-Text :<http://www.ceth.rutgers.edu/intromat/faq/faq7.html>

¹²⁵ Tennant, 2001, s. 2

¹²⁶ www.openebook.org; Lynch, 2001, s. 5

¹²⁷ Eunjung Cha, 2001, s. 1

direkt användaren eller biblioteket betalar för läsning eller endast för utskrift/kopiering. Ett exempel på denna är Ebrarys koncept som tillåter läsning men tar betalt för kopiering eller utskrift. En annan varierat är fri browsing med en avgift för nedladdning/läsning. 4) E-böcker ägs av biblioteken som kan låna ut dem. 5) Print-on-demand. 6) I litteraturen talas även om s.k. personalization: skapandet av ett eget dokument genom att köpa enstaka kapitel eller delar från olika dokument.¹²⁸

Utmaningen ligger i att utveckla flera olika biblioteksanpassade lösningar. På Biblioteksförningens konferens om e-böcker talade Catarina Brown från BTJ om tre perspektiv som går in i varandra: det juridiska, tekniska samt kommersiella perspektivet. Det juridiska perspektivet handlar om att respektera upphovsrätten med nya standardsystem för att tillgodose kopieringsskydd. Säkerhet för upphovsrättsinnehavarna innebär att förhindra olovlig kopiering och distribution av dessa kopior. Det tekniska perspektivet berör funktionalitet. Det är viktigt att utveckla e-boksmodeller som stödjer mervärdesfunktioner som e-boken har. Det tredje perspektivet är att man måste kunna generera inkomster för samtliga led i värdekedjan. De enskilda aktörerna måste enas kring ett sätt att kompensera alla parter.¹²⁹ För att kunna analysera potentiella modeller för samarbete måste man först klargöra respektive aktörs mål och avsikt samt eventuella intressekonflikter. Biblioteken är intresserade av att fortsätta kunna köpa in böcker för utlåning till tredje part. Upphovsrättsinnehavarnas intressen är först och främst att säkerställa rätten att få betalt när ett arbete används. Denna grupp av aktörer är dock inte så homogen och kan delas in i primära upphovsrättsinnehavare (forskare) respektive sekundära (producenter eller förlag).

Biblioteksmodeller

Med undantag för netLibrary följer elektroniska böcker den gängse bokhandelsmodellen: köp en, läs en, vilket går stick i stäv med den traditionella biblioteksmodell som bygger på köp en, läs många principen.¹³⁰ Förutsättningar för e-boken på biblioteket är att aktörerna enas kring en flexibel och säker bibliotekslösning. I föredraget Kan e-boken stärka biblioteket? ställdes följande krav på bibliotekslösning: utlåningsmöjlighet, titlar sökbara i katalogen, användarvänligt system som tillåter samma mervärden som e-boksmodeller i övrigt.¹³¹ Enligt California Digital Librarys eBook Task Force ska en biblioteksmodell för e-boken helst stödja samtliga användare, vilket är särskilt viktigt i konsortier. Den ska även tillåta fjärrlån, annars är risken överhängande att e-boken inte blir mer än ett alternativ till pappersboken. Man efterlyser olika prismodeller beroende på vad man ska göra med e-boken, exempelvis måste prismodeller utformas som tillåter viss samtidig åtkomst.¹³²

Enligt Rao kommer i framtiden se flera organisationer eller företag som netLibrary som specialiserar sig på att utveckla och administrera e-bokssystem för bibliotek. Detta arbete kan bestå av att skapa MARC-poster för integrering i den lokala bibliotekskatalogen, att administrera databasen och hantera licenser och accessfrågor, där e-boksfilen i sig ligger på administratörens server.¹³³ Tennant anser att bibliotekens, universitetens och ”icke-profit”-

¹²⁸ CDL, 2001, s. 8

¹²⁹ Brown, Föredrag vid Länge leve e-boken!, 2001

¹³⁰ Wood, 2001, s. 2; Mooney, 2001, s. 2

¹³¹ Brown, Föredrag vid Länge leve e-boken!, 2001

¹³² CDL, 2001, s. 12- 13

¹³³ Rao, 2001, s. 255

förlagens ansträngningar kommer att ha större betydelse och längre livslängd än de e-boksmodeller som kommersiella företag erbjuder. Han förutspår att de företag som gett sig i kast med att publicera e-böcker med format för viss läsapparat med all sannolikhet kommer att retirera från e-boksmarknaden och bereda plats för de med bredare intentioner och mer resurser.¹³⁴

NetLibrary erbjuder bibliotek en modell som relativt lätt kan integreras i bibliotekets tjänsteutbud. Konceptet bygger på den traditionella biblioteksmodellen med ett lån – en läsare. Låntagaren måste skapa ett konto på biblioteket och ladda ner ett gratis läsprogram, netLibrary eBook Reader Software, för att kunna låna e-böckerna som biblioteket köpt in. Access baseras på IP-adress, URL eller login. Man kan antingen läsa on-line (då räcker en vanlig webbläsare) eller ladda ner böckerna och låna under en viss period. Biblioteken kan själva sätta lånetid och e-boken ”läses” efter lånetidens utgång för att automatiskt bli tillgänglig för andra låntagare. Man kan söka i netLibrarys hela samling, men endast låna de titlar biblioteket har köpt. Biblioteket kan betala för att få en katalogpost i Marc21-format. Låntagaren kan då antingen hitta boken i bibliotekets lokala katalog eller via länk till netLibrary på bibliotekets hemsida. Biblioteket betalar för varje titel samt en administrativ kostnad.¹³⁵ Biblioteket har förvisso köpt titlarna, men de ligger på OCLC/netLibrarys egen server och man behöver den för att kunna läsa e-böckerna i ursprungligt skick. Slutar man betala den administrativa kostnaden förlorar man möjligheten att hantera de inköpta böckerna. ”NetLibrary resource center” är en service för att underlätta biblioteksadministration som bl.a. visar statistik över utlån.¹³⁶ Företaget Glassbook lanserade 2001 en betaversion av ett bibliotekssystem (library management software) speciellt designad för e-böcker, Glassbook library server. Denna mjukvara hanterar förvärv, lagring och cirkulation av e-böcker via ett webbgränssnitt och består av två delar: the eBook Collection Manager respektive the eBook Circulation Manager.¹³⁷

Andra e-bokstjänster

Ebrary vänder sig både till individuella kunder och till bibliotek. Modellen är att man får läsa e-böcker gratis men betalar för nedladdning och kopiering och arbete med texten t.ex. klippa ut. För sin bibliotekstjänst tar Ebrary en årlig licensavgift för implementering, teknologi och bevarande. Priserna varierar beroende på typ av bibliotek och storlek, dvs antal studenter vid universitetet/campus.¹³⁸ Genom att köpa in programmet eBrarian, kan biblioteken erbjuda tillgång till 10 000 e-böcker från eBrary. Böckerna läses direkt över nätet med hjälp av en särskild läsare som distribueras av eBrary. Med hjälp av eBrarian-programmet kan man göra understrykningar, anteckningar m.m. i e-boken och skapa sig egna elektroniska bokhyllor med sin mest använda litteratur. Till skillnad från netLibrary kan flera användare använda samma titel på samma gång.¹³⁹ Questia bygger på en individuell affärsmodell, där studenten betalar per månad eller år. Abonnemanget gäller för *hela* samlingen, man säljer varken enstaka titlar eller tar betalt enligt pay-per-view modellen. Questia planerar att erbjuda ett abonnemang som baseras på antalet volymer som köps in, vilket skulle ge företaget en större kundgrupp

¹³⁴ Tennant, 2001, s. 1

¹³⁵ TLS nyhetsbrev Nr 5/6, oktober 2001

¹³⁶ Saunders, 2001, s. 6-7

¹³⁷ Rohde, 2001, s. 60

¹³⁸ www.ebrary.com

¹³⁹ BIBlist inlägg: 2002-04-05

samtidigt som studenter skulle kunna gå samman och köpa e-böcker via sin institution.¹⁴⁰ I Questias e-boksmodell är sökning gratis, men man kan inte ladda ner och läsa off-line utan måste var uppkopplade, studenten kan trycka ut en sida i taget. På så sätt har man kunnat undvika problem med upphovsrättsfrågor.¹⁴¹

¹⁴⁰ www.questia.com; Hane, 2000, s. 2-4; Hughes, 2001 s.1-2

¹⁴¹ www.questia.com; Hane, 2000, s. 2-4

Elektronisk informationsförsörjning: e-boken & biblioteket

Biblioteket i den digitala informationsåldern

Mot E

Utvecklandet av det elektroniska biblioteket har skett i flera steg. OPAC, Open Public Access Catalogue, kan ses som det första steget i skapandet av det elektroniska biblioteket; att göra bibliotekskatalogen nåbar elektronisk. Därefter följde bibliografiska databaser som först tillgängliggjordes på CD-ROM. Kommersiella databasvärdar blev ingången till elektronisk informationsförsörjning och dominerar fortfarande. I mitten av 1990-talet var databaser på CD-ROM fortfarande högsta tekniknivå och information över nätet via webben var endast i sin linda. Den andra fasen bestod i att erbjuda primära informationskällor, dvs. elektroniska tidskrifter och andra dokument i fulltext. Trots att den första kvalitetsgranskade elektroniska vetenskapliga tidskriften (i ASCII-format) kom redan 1987, fanns det få e-tidskrifter tillgängliga online förrän i mitten av 90-talet. Elektronisk publicering av vetenskapliga tidskrifter tog fart efter 1995, och i dag finns mer än 8000 vetenskapliga tidskrifter tillgängliga i elektronisk fulltextform. Framsteg för informations- och kommunikationstekniken har påskyndat utvecklingen.¹⁴² Det tredje steget tas nu: förvärv och åtkomst av elektroniska böcker. ”E-books are the next wave of the digital library after electronic journals”, skriver Cox och Ormes. Ett uttalande som de inte är ensamma om.¹⁴³

Inom biblioteksvärlden talas det om elektroniska respektive digitala bibliotek om vartannat. Man skulle kunna säga att samma biblioteksverksamhet ges olika namn. I *International Encyclopedia of Informations- and Library Science* konstateras att det elektroniska biblioteket är ”analogous to a library as a storehouse of informations, but has an existence in virtual reality”. Enligt *Harrod’s librarians’ glossary and reference book* är ”det digitala biblioteket” en paraplyterm a) för konceptmodeller för framtidens bibliotek som fokuserar på tjänster och service i digital miljö och dokument med digitalt innehåll, och b) som beskriver vissa aspekter i nuvarande bibliotekstjänster som har en väsentlig digital komponent. Det digitala biblioteket kan således såväl utgöra ett koncept för en specifik biblioteksverksamhet som att vara ett begrepp med starkt symbolvärde i den inomprofessionella diskursen. Vägen mot e har bestått i att biblioteken har försökt integrera ny teknik, system och tjänster i redan existerande biblioteksfunktioner. För att bättre beskriva utvecklingen talar man i termer av hybridbiblioteket eller the hybrid concept i stället för det digitala biblioteket. ”The name hybrid library is intended to reflect the transitional state of the library, which today can neither be fully print nor fully digital.”¹⁴⁴ I hybridbiblioteket förenas och samsas traditionella lokala biblioteksresurser med de resurser som tillgängliggörs över nätet.¹⁴⁵

Bibliotekens väg in en digital värld kantas av flera utmaningar. En av dessa är att brottas med en osynlig infrastruktur – mycket av vad biblioteket gör är inte synligt för användarna, menar

¹⁴² Akre, 1998, s. 26 f; Arms, 2001, s. 49, Gellerstam, 2001, s. ; Harnesk, 2002, s. 17

¹⁴³ Cox & Ormes, 2001, s. 1

¹⁴⁴ Rusbridge, 1998, s. 4

¹⁴⁵ Gellerstam, 2001, s. 9

Borgman. Ju fler tjänster som tillhandahålls elektroniskt och ju mindre behov att gå till biblioteket, desto mindre är användarna medvetna om vem och vilken kompetens som står för dessa tjänster och hur mycket de kostar. En annan utmaning är att hantera samlingar då de blir allt mer hybrida. Digitala samlingar och samlingar av material i olika former (hybrid collections) väcker frågan om vad det betyder att bygga upp en samling.¹⁴⁶ Enligt Borgman visar forskningen på tre trender i nästa generations digitala bibliotek. Den första är övergången från huvudsakligen referensposter till fulltextdokument. Dessa dokument kommer till stor del att vara i form av multimedia, s.k. dynamiska dokument, och kommer att utmana traditionella metoder för kunskapsorganisation. I dag erbjuds redan e-tidskrifter, magisteruppsatser och avhandlingar på nätet samt e-böcker, som i för sig till övervägande del fortfarande är analoga och traditionella till formen. Den andra trenden är övergången från oberoende system till länkade system, inom vilka användaren kan följa länkar från ett dokument till ett annat (inom eller mellan digitala bibliotek). Länkade, eller integrerade system, kräver en balans mellan skräddarsydda digitala bibliotek för specifika användargrupper och interoperabilitet. För det tredje förutspår forskarna att användarna i allt högre grad kommer att söka information genom att navigera i informationsmängden snarare än att ställa sökfrågor, vilket kräver nya gränssnitt som stödjer navigering och filtrering.¹⁴⁷

Elektroniska informationsresurser

En ökad elektronisk publicering av vetenskapliga monografier inom högre forskning kan komma att innebära en förändring av beståndsplanering och urvalskriterier vid utvecklingen av bibliotekets samlingar.¹⁴⁸ Det finns flera svåra frågor för biblioteken att lösa i den närmaste framtiden beträffande digitala dokument. Litteraturen tar upp problematiska aspekter så som arkivering och bevaring, interoperabilitet, konvertering, tillförlitlighet och sist men inte minst ekonomiska och upphovsrättsliga frågor. Dock förefaller det som att man ger ett alltför litet utrymme för diskussion om marknadsföring och förmedling av e-tjänsterna.

Förvärv av elektroniska dokument skiljer sig i flera delar från förvärv av tryckt, men i grund och botten kan bibliotekarierna använda sig av samma grundprinciper: relevans, tillgänglighet och pris. Akre förutspår att olika policys kommer att komplettera om än inte ersätta traditionell beståndsplanering (collection development). Större vikt kan komma att läggas vid beställning av dokument utifrån speciella önsningar hos användarna, och Akre förutspår ett skifte i förvärvspolicy från ett utpräglat just-in-case tänkande till just-in-time. Orsaken är bland annat den omöjliga uppgiften att ha en komplett samling i den allt större informationsmängden.¹⁴⁹ Armstrong/Lonsdale är inne på liknande tankegångar när de lite tillspetsat hävdar att

“Libraries have moved from mass storage of resources (“Just in Case” services) to provide information when it is needed no matter where it is stored (“Just in Time” services), and are likely to move towards services customised for each individual user – a “Just for You” service.”¹⁵⁰

¹⁴⁶ Borgman, 2000, s. 194, 208

¹⁴⁷ Ibid, s. 148, 166-168

¹⁴⁸ Ibid, s. 188-191

¹⁴⁹ Akre, 2000, s. 25-26

¹⁵⁰ Armstrong&Lonsdale, 1998, s.7

Upphovsrätt är en stor och problematisk fråga för elektronisk informationsförsörjning. ”In the digital world /.../ copyright means licenses.”¹⁵¹ Användningen av elektronisk information definieras och beskrivs i upphovsrättsliga avtal. Dessa avtal beskriver villkoren i relationen mellan upphovsman/ägaren av upphovsrätten och biblioteket. Enligt IFLA, International Federation of Library Associations and Institutions, är ”contracting a new (1990s) way of doing business for most parts in the information chain. User rights are defined within the terms and condition of the licenses”. IFLAs har ställt upp ett tiotal principer för licensiering, i vilka det bland annat understryks att minimikravet ska vara att licensen tillåter användaren att läsa, ladda ner och skriva ut material för eget bruk. Avtalslicensen skall även tillåta åtkomst för alla användare som avtalet gäller för oavsett om användaren är på campus eller inte.¹⁵²

Licensförhandlingar om elektronisk access sker oftast mellan ett konsortium och förlaget direkt. Konsortier kan ha olika former: nationella eller ämnesspecifika ad-hocgrupper. Svenska staten subventionerar bibliotekens övergång till elektroniska samlingar för att täcka upp nödvändig och dyrbar kostnad i hybridfasen då biblioteken köper in såväl tryckt som elektronisk material. Upphandlingen för databaser och elektroniska tidskrifter samordnas centralt via BIBSAM. Biblioteken vid universitet och högskolor samt icke-akademiska offentliga forskningsbibliotek bildar ett löst sammansatt konsortium, där man väljer vilka avtal man vill ansluta sig till. Biblioteken betalar endast för sina titlar men får alla de övriga på köpet. Därigenom får även mindre högskolor möjlighet att erbjuda sina användare tillgång till ett stort antal vetenskapliga tidskrifter i olika ämnen. Övergången från köp till licensförvärv av e-tidskrifter innebär att många bibliotek betalar för access medan innehållet – det fysiska objektet – inte ses som inköpt med äganderätt. Biblioteket licensierar endast rätten att använda produkten under en viss tid. I BIBSAMs avtal ingår tillgång till innehållet även då prenumerationen sagts upp.¹⁵³ Nackdelen med ett nationellt konsortium är att risken finns att mycket stora summor satsas på paketavtal som visar sig vara oflexibla med ett stort antal oönskade eller ointressanta titlar. Ett alternativ till paketköp skulle kunna vara inköp av titelsamlingar inom ett ämnesområde. Ämnesbaserade konsortier kan verka nationellt som internationellt. I Sverige diskuteras man ansvarsbibliotekens potentiella roll vid ämnesvisa upphandlingar. Man hoppas att avtalsarbetet blir effektivare och enklare om färre och likartade bibliotek samarbetar.¹⁵⁴

BIBSAM ser sin roll i framtiden som att fortsätta främja en övergång till elektroniskt format och att öka tillgängligheten. Bland annat nämns elektroniska referensböcker.¹⁵⁵ På uppdrag av utbildningsdepartementet arbetar KB/BIBSAM för närvarande med en översyn av vilken roll biblioteken och bibliotekarierna kan ha i det nya Nätuniversitet som bildats för att främja IT-stödd distansutbildning. BIBSAM har tillsatt en aktionsgrupp för informationsförsörjning för distanskurser och efterlyser projekt som syftar till utveckling av elektroniska informationsresurser inom olika ämnesområden.¹⁵⁶ I artikeln ”Electronic monographs in the academic library: an implementation story” konstaterar att distansstuderande har delvis andra

¹⁵¹ Rusbridge, 1998, s. 10

¹⁵² IFLA Publications, Licensing Principles

¹⁵³ Rabow, 2001, s. 23, 49, 73- 74, 77, 87

¹⁵⁴ Ibid, s. 76

¹⁵⁵ TLS nyhetsbrev nr 5/6, oktober 2001

¹⁵⁶ <http://www.kb.se/bibsam/natuniver/grund.htm>

behov än den traditionella studenten, kommunicerar på annat sätt och behöver nya kanaler för information. För distansstuderande blir det allt viktigare med elektronisk kurslitteratur.¹⁵⁷

Nya uppgifter, samma funktion

Arbetsfördelningen inom den vetenskapliga kommunikationen etablerades tidigt i universitetens moderna historia:

”A division of responsibility was worked out between faculty, academic presses and academic libraries, [where] academic libraries would take responsibility for purchasing, organizing, preserving, and providing access to scholarly information.”¹⁵⁸

Bibliotekets primära målgrupp är även i dag är studenter, forskare och lärare på det egna universitetet eller den egna högskolan. Högskolebiblioteket har tre huvuduppgifter som förenas i en kärnfunktion, informationsförsörjning. 1) Tillhandahålla relevant information till studenter, 2) Stödja lärarna i deras behov av uppdaterat material för undervisning och 3) Försörja forskare med data.¹⁵⁹ De svenska högskolebiblioteken har dock genomgått stora och grundläggande förändringar under 90-talet, vilket har bidragit till att biblioteket fått nya uppgifter.

Göran Gellerstam menar att ”bibliotekens huvudinriktning inte längre är att bygga upp samlingar av litteratur utan att *ge access till information* – oberoende var den finns”. Biblioteket erbjuder flera olika typer av elektroniska informationsresurser i form av fritt såväl som copyrightbundet material. Användarna når informationsresursen direkt vilket innebär att biblioteken i allt högre grad tjänar som portaler, ingångar till information, inte bara som en lånecentral.¹⁶⁰ Rusbridge betonar att samlingar av elektroniska informationsresurser som tillhandahålls i hybridbiblioteket inte handlar om passiva samlingar utan om praktiska användbara informationsresurser för den lärande situationen. För en användare som sitter framför en dataskärm är det digitala biblioteket en del av arbetsmiljön. Biblioteksservice innefattar inte bara digitala referenstjänster utan i högre grad kunskapsförmedling om de elektroniska resurserna. ”Technology and information resources, on their own, cannot make up an effective digital library”.¹⁶¹

Satsningen på framför allt nya högskoleutbildningar för en bredare studerande grupp har givit svenska lärosäten nya slags studenter. Till denna förnyelse av användargrupper har satsningen på distansutbildning bidragit, vilket kan ses som ett sätt för universitetet och högskolorna att rekrytera nya studenter då antalet studenter minskar. Nya pedagogiska metoder, som bland annat uppmuntrar och till viss del kräver eget initiativ och aktivitet från studenternas sida i att söka och använda information har fått fäste i flertalet utbildningar. Denna utveckling och det faktum att mängden elektroniska informationsresurser inom och utom biblioteket ökar, öppnar för nya pedagogiska uppgifter för bibliotekarierna. Bibliotekets roll som pedagogisk resurs understryks i utredningar och i den allmänna biblioteksdebatten. Användarvänliga gränssnitt räcker inte för att få alla användargrupper att ta till sig och nyttja de elektroniska resurserna.

¹⁵⁷ Nelson, 2000, s. 1

¹⁵⁸ Levy, 2000, s. 2

¹⁵⁹ Borgman, 2000, s. 188-191

¹⁶⁰ Gellerstam, 2001, s. 4-5,7, 12, 23

¹⁶¹ Rusbridge, 1998, s. 1-5

Gellerstam konstaterar att ett större utbud av databaser, flera olika länksamlingar och andra ämnesportaler förvisso höjer biblioteksservicen, men de elektroniska resurserna är för många, relativt okända och outnyttjade. En undersökning vid Lunds universitet 2000 visar att användandet av e-tjänster är ojämnt och att en fjärdedel av studenterna inte använder några elektroniska bibliotekstjänster alls.¹⁶² Seaman understryker att digitala bibliotek är mer än en samling e-filer fyllda med information. Kärnfrågan för det digitala biblioteket är användarutbildning och metadata. Det handlar inte bara om att bygga upp en elektronisk samling av texter, ljud och bild utan även skapa och underhålla en användargrupp.¹⁶³

Lindquist och Borgman menar att bibliotekets verksamhet på sikt kommer att täcka in andra områden som tidigare hanterades av andra aktörer, t.ex. elektronisk publicering.¹⁶⁴ Akre (1998) menar att det i framtiden är sannolikt att biblioteken kommer att vara både användare som producent av elektroniska dokument.¹⁶⁵ Att arbeta med att digitalisera och strukturera digitala bibliotek av äldre material och texter i dålig kondition för att sprida unika böcker till en större användargrupp kommer vara en av uppgifterna i framtiden, spår Arms.¹⁶⁶

E-boken i bibliotekets värld

Utmaningar idag, möjligheter för morgondagen

“the challenge for libraries is to see beyond the current gimmick of eBook reading devices to a future where eBooks are used as legitimate and useful research tools.”¹⁶⁷

Elektroniska böcker täcker ett brett spektrum av material, allt från konverterade tryckta p-böcker till komplexa digitala arbeten som inte lämpar sig i traditionell form. Inte alla e-böcker är lika applikations- och plattformsberoende, utan kan levereras till många olika läsprogram. Olika delarna e-böcker emellan har till följd att biblioteken måste arbeta på olika sätt och ha olika strategier.¹⁶⁸ På Biblioteksföreningens konferens om e-böcker talade Catarina Brown från BTJ om bibliotekets möjligheter i dag.¹⁶⁹ Hon nämnde flera olika tillvägagångssätt för implementering av e-böcker:

- Utlåning av läsplattor eller handdatorer
- Utlåning av upphovsrättsskyddade e-böcker via leverantörs webbsida eller OPAC
- Tillhandahålla copyrightfria e-böcker från egen server via OPAC
- Länka till samlingar av copyrightfria böcker

Saunders skriver att bibliotekens intresse för att implementera e-böcker ligger i att biblioteken hela tiden strävar efter att utveckla tjänster som förhöjer biblioteksservicen.¹⁷⁰ E-bokstjänsten

¹⁶² Gellerstam, 2001, s. 24, 27

¹⁶³ Seaman, 2000, s. 14

¹⁶⁴ Lindquist, 1997, s. 1; Borgman, 2000, s. 207

¹⁶⁵ Akre, 1998, s. 1

¹⁶⁶ Arms, 2000, s. 53

¹⁶⁷ Saunders, 2001, s. 15

¹⁶⁸ Lynch, 2001, s. 5

¹⁶⁹ Brown, Föredrag Länge leve e-boken!, 2001

¹⁷⁰ Saunders, 2001, s. 4

förbättrar bibliotekets service genom att informationen alltid finns tillgänglig, oavsett tid eller plats, biblioteket kan på så sätt bredda tillgången för användarna till bibliotekets mediesamling. Att ge denna service anser Susan Gibbons vara än viktigare i dagens klimat då "... college students live in a 24/7 world and seek our services that cater this lifestyle".¹⁷¹ Andra mervärdfunktioner för användarna är fulltextsökning inte bara av en enskild bok utan i hela samlingen. E-bokstekniken ger även möjligheten att anteckna och göra understrykningar, vilket varken e-tidskrifter eller tryckta låneböcker tillåter. Biblioteket slipper kostnader för krav och underhåll av trasiga böcker samt svinn. När lånetiden går ut så spärras boken automatiskt och ingen hyllutrymme eller bokuppställning behövs, vilket förstärks underlättar för bibliotekspersonalen.¹⁷² Detta gäller e-böcker som läses på vanliga datorer och inte modellen med cirkulation av läsplattor.¹⁷³

En tydlig trend är att bibliotekarierna ser e-boken som ett sätt att möta krav på populära och ofta utlånade böcker. Karen Coyle, chef för California Digital Library, ser den största möjligheten med e-böcker i att kunna utöka samlingen virtuellt utifrån tillfälliga behov. Ett exempel är då en titel, som tidigare inte varit särskilt efterfrågad, hamnar på en kurslista och plötsligt önskas lånas av många studenter på samma gång. En e-bokstjänst kan då fungera som ett slags reservlista. För att möta en snabbt ökande eller tillfällig förfrågan på en inköpt tryckt bok kan biblioteket snabbt ladda ner elektroniska exemplar, vilka således skulle fungera som en back-up. Vi är dock inte där ännu, påpekar Coyle.¹⁷⁴ På webbsidan *Can e-books improve libraries?* räknar Chris Rippel upp tre situationer där förvärv av e-böcker möjliggör en förbättring av biblioteksservicen. Den första situationen är när det inte finns någon tryckt motsvarighet. Den andra är vid behov av snabbt förvärv av titlar. Få förändringar innebär en mer dramatisk förbättring i biblioteksservicen, som när beställning och nedladdning av boken kan ske tidsmässigt direkt in på varandra, menar Rippel. Den tredje situationen är när e-boken blir ett sätt att erbjuda utökad service till distansstuderande. En annan möjlighet som Rippel diskuterar är hur copyrightfria e-böcker kan användas och inkorporeras i e-bokstjänsten. Katalogisering av klassiker eller udda titlar från exempelvis Electronic Text Centre, University of Virginia Library kan spara utrymme och pengar för inköp av nypublicerade, aktuella och kanske mer eftertraktade böcker.¹⁷⁵ Ormes hävdar att vi kommer att kunna se en sakta övergång mot ett tydligare användarstyrt förvärv i och med implementeringen av e-böcker. "The instant access of e-books has a strong implication for the traditional collection development model. /.../ Building an e-book collection could mean moving to just-in-time model".¹⁷⁶ Samma tankegångar formulerar Rao:

"The eBook environment provides the library with potential to provide its readers with instant access. In developing an eBook collection the libraries move to a just-in-time model rather than a just-in-case model."¹⁷⁷

Utmaningen för biblioteken består bland annat i att parera de nya konkurrenterna som erbjuder sökbara samlingar av e-böcker direkt till användarna. De flesta artiklarna berör Questia och

¹⁷¹ Gibbons, s. 365

¹⁷² Rohde, 2001, s. 56

¹⁷³ Wood, 2001, s. 2; *Can e-books improve libraries? Introduction*

¹⁷⁴ CREN Tech Talks Series, 2001

¹⁷⁵ *Can ebooks improve libraries?*, Guide for starting

¹⁷⁶ Ormes, 2001, s. 5

¹⁷⁷ Rao, 2001; s. 255

Ebrary i förbifarten eftersom de inte i första hand vänder sig till bibliotek. Utmaningen består i att skapa en bra metod för utvärdering av dessa kommersiella e-bokssamlingar och att finna en praktisk möjlighet till att erbjuda dem till sina användare. Texas University välkomnar utvecklingen mot fler kommersiella aktörer om det bidrar till en ökad tillgång till kvalitetsgranskade informationsresurser tillgängliga över nätet. Biblioteken har inte möjlighet att själva eller via fjärrlån uppfylla det samlade och ständigt ökade informationsbehovet på egna campus-området. I stället för att se dessa kommersiella e-bokstjänster som ett hot borde biblioteken skaffa sig positioner för att kunna dra fördelar av det nya mediet och erbjuda tjänster som kompletterar och ger mervärde till de informationsresurser som även erbjuds av andra aktörer i det vetenskapliga kommunikationen.¹⁷⁸ Ebrary har påbörjat ett samarbete med olika bibliotek och representanter från Stanford respektive Yale verkar vara positiva till samarbetet. "A growing number of library patrons are demanding authoritative, digital content and expect the convenience of the Internet," säger Michael A. Keller från Stanford University och anser att biblioteket via Ebrary snabbt och effektivt kan möta användarnas behov. En representant från Yale University Library ser deltagandet i Ebrarys pilotprogram som ett sätt att lära sig mer om e-böcker och få nödvändig erfarenhet.¹⁷⁹

University of Rochester utvärderade Questias samling i november 2001. Undersökningen består av två delar. Dels har man kvalitetsgranskat samlingens innehåll utifrån bredd, aktualitet, och storlek, dels har man tittat på hur företaget marknadsför sin produkt. De mest representerade ämnena var historia (16 000 titlar) följt av filosofi, sociologi och ekonomi. Det genomsnittliga utgivningsåret var 1997, och endast 0,1 % av böckerna var publicerade 2001. Sammanfattningsvis konstaterar man att Questia vill göra sig ett namn som ett seriöst och fullgott alternativ till biblioteken och att marknadsföringen går ut på att jämföra sig med högskolebiblioteket. Questia döms dock ut av Susan Gibbons i en artikel från 2001: "On the whole, Questia pales in comparison to almost any academic library, both in quantity and quality."¹⁸⁰ Samtidigt menar Gibbons att biblioteken inte kan, eller bör, avfärda Questia helt och hållet. Tvärtom så kan biblioteken lära av Questia-modellen. Questia erbjuder i likhet med dagens fulltextdatabaser för elektroniska tidskrifter, simultan användning som innebär att flera har tillgång till informationsresursen samtidigt. För övrigt är dessutom allt i fulltext med olika typer av informationsresurser; alltså en blandning av artiklar och monografier. Questia har också en välutvecklad marknadsföringsstrategi, något som biblioteken borde anamma: "The library needs to ensure the patrons the value that libraries add to a collection"¹⁸¹

Problem idag, utmaningar för framtiden

"Integrating e-books into library services looks like being one of the biggest challenges libraries have to face in the next few years"¹⁸²

Implementering av e-böcker i biblioteket väcker flera frågor och ställer biblioteket inför vissa problem. Nancy Gibbs, förvärvschef på North Carolina State University Libraries menar att e-boken på sikt kommer att påverka flera delar i biblioteksarbetet som förvärv, katalogisering,

¹⁷⁸ Dillon, 2001, s. 123-124

¹⁷⁹ Ebrary Press Releases 01/05/2002, www.ebrary.com

¹⁸⁰ Gibbons, 2001, s. 363

¹⁸¹ Ibid, 2001, s. 365

¹⁸² Ormes, 2001, s. 1

referensarbete och collection management. Den snabba utvecklingen kräver en betydande koordinering dem emellan. Hon anser att många av de frågor som biblioteken ställs inför avseende förvärv och cirkulation av e-böcker är ungefär de samma som biblioteken brottades med då de började köpa och erbjuda sina användare elektroniska tidskrifter: frågor kring arkivering, förhandling om rättigheter och licensiering.¹⁸³ Lynch skriver att förvärv, fjärrlån- och utlånsmöjligheter till stor del är beroende av de villkor och prismodeller som förlagen och distributörerna erbjuder. Bibliotekarierna vill maximera tillgången till en minimalkostnad, något som står i skarp kontrast till informationsproducenternas mål. Han menar vidare att följande frågor är att beakta för bibliotekens del: Ska biblioteket köpa eller leasa e-boken? Har man lokal tillgång till boken eller endast ”remote access”, dvs. att e-boken ligger på agentens eller förlagets server? Vad händer vid en konkurs? Hur beräknas kostnaden: på antalet användare eller utifrån andra parametrar? Hur fungerar traditionellt fjärrlån för elektroniska böcker?¹⁸⁴ Andra engagerade i e-bokens framtida plats i biblioteket har ställt samma frågor avseende implementeringen av e-böcker i bibliotekens samlingar.¹⁸⁵ I litteraturen ställs det dock fler frågor än det ges konkreta förslag och lösningar.

Förvärv och urval

Aspekter som är viktiga att diskutera i fråga om bibliotekens förvärv av e-böcker handlar bland annat om innehåll. Bibliotekens roll i framtiden blir kanske att granska innehållet i själva samlingarna och ge rekommendationer till sina användargrupper i stället för att kvalitetsgranska enstaka titlar. E-bokssamlingarna bör utvärderas utifrån aktualitet, ämnesinriktning samt material. Lucia Snowhill, Social Sciences Collection Coordinator på University of California, menar att ett problem med dagens e-boksmarknad är att det inte finns tillräckligt många titlar relevanta för högskoleutbildning. Bristerna hos kommersiella e-bokssamlingar typ Questia är att de har för få klassiker och få centrala verk. Uppbyggnaden och utvecklingen av bibliotekets e-bokssamlingar hindras av förläggarnas konservatism och rädsla för att ge e-boksdistributörer rättigheter till fler titlar. På den akademiska nivån ökar e-böcker inom ämnen som ekonomi, data samt referensböcker, men fortfarande är mängden tillgängliga akademiska e-böcker inte så stor eller tillräckligt representativ. Detta trots att det finns agenter eller återförsäljare som aggressivt bygger ut samlingar med elektroniskt innehåll.¹⁸⁶ Forskare och studenter måste kunna förlita sig på autenticitet och integritet i innehållet. Problemet med många av de digitaliserade e-böckerna i icke-kommersiella e-bokssamlingar eller textarkiv är att de inte alltid motsvarar detta krav. I Project Gutenberg är informationen om vilket år boken ursprungligt publicerades bristfällig. Den publicerade versionen är icke sällan ett hopplöck av flera upplagor.¹⁸⁷ Peurell menar att både Gutenberg- och Runebergprojekten tampas med liknande problem. I Runeberg finns kvalitets- och källkritiska problem med texterna, då de inte alltid har textgranskats mot originalet. Urvalet av titlar har skett slumpmässigt och det anges inte alltid vilken version som föreligger.¹⁸⁸

Frågor inför en implementering av e-böcker berör prisfrågor och betalningsmodeller. Det finns en oro att vi kommer att se samma prisutveckling som för elektroniska tidskrifter eller som för

¹⁸³ Cline, 2000, s. 313

¹⁸⁴ Lynch, 1999, s. 6

¹⁸⁵ Cline, 2000, s. 314

¹⁸⁶ Snowhill, 2001, s. 2

¹⁸⁷ Can ebooks improve libraries?, Guide for starting

¹⁸⁸ Peurell, 2000, s. 38-39, 41-44

skivor när CD-skivorna lanserades. Bland annat kritiseras netLibrary för sina höga priser.¹⁸⁹ Informationsresurser används på olika sätt beroende på vilken typ av information som önskas. Exempelvis beträffande databöcker läses troligtvis inte hela texten i ett svep utan användaren arbetar med ett eller ett par kapitel. I vissa fall kanske sällan en hel bok är nödvändig. Detta inbjuder till att bygga in olika typer av access- och prismodeller i avtalen. Det finns ännu ingen prismodell som stödjer fjärrlån och klass- eller kursanvändning.¹⁹⁰ Olika betalningsmodeller kan komma att utformas. Biblioteket kan köpa visst antal exemplar av filer eller ett obegränsat bruk och betalar per nedladdning eller användning.¹⁹¹ Schneider skriver att biblioteken behöver intermediärer eller agenter som sköter upphovsrätten och avtalen med förlagen:

”We need them to be our advocates if publishers attempt to exploit emerging formats so that working interpretations of copyright law becomes so restrictive libraries can no longer afford to buy books”.¹⁹²

University of Texas har formulerat ett antal principer för förvärv av vetenskapliga e-böcker. E-böckerna ska vara användarvänliga, vilket innebär att de ska kunna läsas såväl off- som on-line och det skall inte krävas särskilda expertkunskaper för att använda e-boken. Biblioteken bör undvika att förvärva e-böcker som kräver en leverantörsspecifik mjukvara.¹⁹³ Liknade rekommendationer ger California Digital Library EBook Task Force. Innehållet måste motsvara originalet vid digitalisering av tidigare tryckt bok och vid nyproduktion bör access inbegripa all typ av innehåll inklusive bilder och ljud som hör till ”boken”. Dessutom bör mervärdesfunktioner så som avancerad sökning, länkning, möjlighet att använda bokmärke etc. ingå.¹⁹⁴

Standard

Ett stort hinder för utvecklandet av samlingar av elektroniska böcker på bibliotek är att många e-böcker inte lånas ut till någon annan än den ursprungliga köparen. Således kan inte biblioteken låna ut denna typ av låsta e-böcker.¹⁹⁵ För att kunna bygga stabila vetenskapliga e-bokssamlingar och ge service till en stor och varierad akademisk användargrupp, måste elektroniska böcker ges ett standardformat som garanterar interoperabilitet, inkluderar metadata och bibliografisk beskrivning.¹⁹⁶ För närvarande finns det inget etablerat standardformat för e-böcker som tillgodoser både förlagens behov av att kunna säkerställa en kommersiell distribution till slutanvändare och konsumentens önskan om mervärdefunktioner. Open Ebook Forum utvecklar en standardformat, OEB, som stödjer interoperabilitet mellan olika system. Strukturen stödjer inte utbyte eller lån av informationen, vilket innebär problem för biblioteket. Den är inte heller anpassade till den vetenskapliga kommunikationen med peer review eller multimedia-produkter, utan utgår ifrån en relativt konservativ kommersiell

¹⁸⁹ O’Leary, 2001, s. 2

¹⁹⁰ CDL Ebook Task Force, 2001, s. 7-8

¹⁹¹ Nelson, 2000, s. 1

¹⁹² Schneider, 2000, s. 3

¹⁹³ Dillon, 2001, s. 122

¹⁹⁴ CDL Ebook Task Force, 2001, s. ii

¹⁹⁵ Saunders, 2001, s. 3

¹⁹⁶ Snowhill, 2001, s. 2

modell.¹⁹⁷ En annan nackdel med OEB-formatet är att den är scrollbaserad i stället för sidbaserad, vilket gör den något mer begränsad än exempelvis Adobe Acrobats PDF.¹⁹⁸

Digital rights management

En aspekt som troligtvis kommer att påverka e-bokens framtid i biblioteket är digital rights management system, DRMS. DRMS kan vara antingen hårdvara eller mjukvara, eller både ock, som hjälper till att kontrollera intellektuellt ägande. Dessa kontrollsystem kan utgöras av alltifrån IP- authentication (access avhängig IP-adress) och login/password-kontroll som finns i dag för e-tidskrifter och nätbaserade databaser, till komplexa teknologiska skyddsfunktioner. Detta kan visa sig vara ett oöverkomligt hinder för användande av e-böcker i biblioteket i ett längre perspektiv då systemet kan kontrollera access, användning och kopiering. På grund av förlagens fokusering på att skydda rättigheter kan återförsäljare och agenter i dag, för det mesta, endast erbjuda en begränsad möjlighet för användarna att trycka ut, ladda ner och kopiera. Detta måste förändras om e-boken ska bli en verksam del i den akademiska forskningen och undervisningen, anser bland annat Snowhill.¹⁹⁹ David Dorman, kolumnist på tidskriften *American Libraries*, menar å sin sida att

”From the libraries’ point of view, the implementation of DRM will make possible new arrangements to pay for access to content - from complete ownership to short-term leasing, and various combinations in between”.²⁰⁰

Amerikanska erfarenheter & utvärderingar

I USA började e-böckernas intåg i biblioteken med cirkulation av specialdesignade e-boksläsare. Särskilt folkbibliotek har köpt läsplattor, exempelvis Rocket eBook, som laddades med flera boktitlar. Några högskolebibliotek har även experimenterat med läsplattor till specifika kurser. Modellen som anammades av biblioteken i den första fasen av implementering av e-böcker var således att låna ut e-böcker *och* läsapparaten, vilket dock ses som en kortsiktig lösning eftersom den inte anses särskilt biblioteksvänlig. Utlåning av läsplattan skulle innebära att biblioteken fick en ökad kostnad till följd av arbetsintensiv hantering och underhåll av själva läsapparaten. De senaste två åren har flera universitetsbibliotek skrivit avtal med e-boksagenter som netLibrary.²⁰¹ Skälen till detta är att man tidigare haft bra erfarenheter med fulltextdatabaser och såg netLibrary-modellen som ett relativt enkelt sätt att komma in i e-boksmarknaden. Dessutom ville man vara up-to-date och ligga långt framme i utvecklingen av e-böcker.²⁰² Ett flertal projekt har sjuösatts som syftar till att undersöka och utvärdera integreringen av e-böcker i amerikanska bibliotek. Undersökningarna har gällt både cirkulation av läsplattor och netLibrary modellen. Jag refererar i denna uppsats till ett par av dessa.

University of Rochester Library presenterar flera e-boksstudier på sin hemsida. Biblioteket har flera intressanta e-boksprojekt: cirkulation på testbasis av läsplattor, förvärv av netLibrary-böcker och en länksamling om e-böcker. Dessutom publicerar man *Libraries eBook*

¹⁹⁷ Report, 2001, .s 5

¹⁹⁸ Rohde, 2001, .s 56

¹⁹⁹ Snowhill, 2001, s.

²⁰⁰ Dorman, 1999, s. 2

²⁰¹ Ormes, 2000, s. 4; Saunders, 2001, s. 4

²⁰² Saunders, 2001, s. 5; Ormes, 2001, s.1

Newsletter, ett nyhetsbrev för bibliotekarier om e-böcker och e-boksmarknaden. Utvärderingar av läsplattan ägde rum på både skol- och högskolebibliotek under 2000. Resultaten visar att e-boksprodukten inte var anpassad till biblioteken och att det fanns ett för litet urval av titlar, varav de flesta var skönlitterära böcker snarare ämnade för folkbibliotek och inte lämpliga som undervisningsmaterial i skolundervisning eller högskolestudier. Det faktum att låntagaren inte kan beställa en specifik titel, utan måste låna de titlar som laddats ner, upplevdes som problem med cirkulation av läsplattor. Responsen bland användarna var överlag positiv. 35 % av de tillfrågade föredrog att läsa böcker på en läsplatta, och nämnde bland annat möjligheten att förstora texten och att kunna läsa i mörker som en stor fördel.²⁰³

2000 bildade University of California's Digital Library (CDL) en "Ebook Task Force" med syfte att utvärdera de egna e-boksprojekten och att sammanfatta högskolebibliotekens erfarenheter av e-böcker, undersöka e-boksmarknaden samt att utarbeta operativa riktlinjer för framtiden. Dessutom ville man försöka identifiera potentiella strategier som bör fullföljas eller utvecklas ytterligare. Utvärderingen av e-böcker på det egna universitetet och på femton andra stora högskolebibliotek berör implementeringsfrågor som marknadsföring, personalkompetens, och aspekter på urval, förvärv samt access. Man har koncentrerat sig på kommersiella e-böcker, men icke-kommersiella projekt och initiativ har också granskats.²⁰⁴ Rapporten visar att de flesta biblioteken ser arbetet med e-böcker som projekt och många är ännu i teststadiet. De flesta bibliotek köper in e-böcker från flera ämnesområden antingen på egen hand eller via konsortier. Katalogisering har skett separat på de olika biblioteken, men endast i ett fall har copyrightfria böcker inte integrerats i OPACen. Alla har valt liknande metoder för att informera och marknadsföra tjänsten: e-mail, flyers, reklam på hemsidan och nyhetsbrev samt artiklar i lokala tidningar och speciella demonstrationer och undervisningstillfällen. Biblioteken ansåg att marknadsföring och information till användarna krävde ytterligare utvärderingar. Inga av de tillfrågade biblioteken har arbetat med läsplattor eller handdatorer, och flera uttryckte en oro för e-boksmodeller som Questia eller Ebrary. Men inga av biblioteken hade ingått samarbete av något slag med Ebrary eller Questia utan intog en vänta och se-attityd. Fram till 2000 hade inget av biblioteken på University of California haft erfarenheter av kommersiella e-bokssamlingar och agenter, men sedan mars 2001 är fyra universitetsbibliotek aktivt engagerade i netLibrary. CDL har 20 - 30 000 e-böcker (2001). De mest populära böckerna är i ekonomi och teknik. Ebook Task Force kommer fram till att e-boksmarknaden ännu är för osäker och oregelbunden särskilt beträffande partners och e-boksmodeller för att utgöra en grogrund för mer långsiktiga strategier och genomgående satsningar än tester. Biblioteken i undersökningen var eniga i att de behöver mer kunskap och erfarenhet för att kunna reagera och ta ställning till kommersiella e-böcker.²⁰⁵

University of Texas implementerade e-böcker tidigt och hade höstterminen 2000 över 20 000 e-böcker. Anledningen till att man satsade på e-böcker var önskan och målsättningen att göra vetenskapliga informationsresurser av alla dess slag tillgängliga för sina användare.

"After positive experiences with Web-based e-journals, fulltext aggregators, and indexing and abstracting services, e-books were the obvious next step in

²⁰³ Electronic books in libraries <http://www.lib.rochester.edu/main/ebooks/index.htm>

²⁰⁴ Snowhill, 2001, s. 1; CDL Ebook Task Force, 2001, s. 3

²⁰⁵ CDL Ebook Task Force *Report*, 2001, s. 4, 6-7, 12-13

our attempts to bring a full line-up of Web-based basic library resources to our clientele.”²⁰⁶

Fördelen med netLibrary och andra kommersiella e-bokstjänster är att en kvalitetsgranskning redan har ägt rum hos förlagen. Det är också detta som skiljer dem från andra webböcker från icke-kommersiella e-bokssamlingar. Texas-universitetets erfarenhet är att e-böcker inom ekonomi och data används oftare än andra ämnesområden, tätt följt av medicin och omvårdnad, vilket indikerar att dessa ämnen lämpar sig väl för e-böcker.²⁰⁷ Ett konsortium på 31 bibliotek i Florida med en samling på ungefär 1200 e-böcker från netLibrary säger sig också vara nöjda med erfarenheterna från sin ”test drive”, och har sett en ökning av användandet för varje månad. Särskilt tydlig var ökningen när en lärare rekommenderade studenterna att använda vissa e-bokstitlar för en skrivuppgift, vilket är föga förvånande.²⁰⁸ En australiensisk undersökning av läget för e-boken i USA hösten 2001 visar att biblioteken upplevde det som negativt att de inte kunde reservera böcker och att netLibrary-modellen inte tillät samtida användare. De intervjuade ansåg även att det var tidsödande att introducera netLibrary.²⁰⁹

²⁰⁶ Dillon, 2001, s. 113-121

²⁰⁷ Ibid, 2001, .s 114-122

²⁰⁸ Nelson, 2001, .s 14

²⁰⁹ Saunders, 2001, s. 8-9

Strategiska val och innovationstänkande

Strategier för framtiden

Mycket av dagens teorier och tankar kring strategier och strategiskapande uppmärksammar betydelsen av ”affärstransformering”; förmågan att förnya verksamheten i fas med en föränderlig omgivning. Fokus har till stor del flyttats från jakt på marknadsandelar och kvalitetssäkring till att skapa morgondagens möjligheter. Innovation och förnyelse är ledorden i detta tänkande. I linje med detta synsätt spelar inte bara ledningen en viktig roll i att staka ut övergripande färdriktning, utan även medarbetare behöver reflektera över sin verksamhet och tänka framåt för att en förnyelseprocess ska kunna äga rum. För att lyckas i denna nya föränderliga och globala värld måste organisationen våga ta steget ut i det okända och vara beredda att planera för det som ännu inte är känt. Då omvärlden förändras i allt snabbare takt, ställs det krav på företagen att börja agera i stället för att endast parera den ekonomiska och teknologiska utvecklingen. En mycket väsentlig del i strategiarbetet är att skapa förutsättningar för att framgångsrikt skapa sig en plattform i en framtida marknad. Det handlar om långsiktiga strategier för att aktivt forma vad som i början är osäkert och obekant för att överhuvudtaget ha möjligt att delta i framtidens marknad.²¹⁰ Det behövs nya modeller och verktyg för strategisk planering som tar sikte på en okänd framtid, där branschens struktur och kunders behov inte är kända. Omvärldsbevakning, som innefattar kunskap om konkurrentens mål, strategier och branschens villkor, är här ett viktigt instrument.²¹¹

Strategier kan skapas utifrån olika tillvägagångssätt. Man kan skilja mellan ett tydligt analytiskt förfarande och formella planer å sin sida (analytiska paradigmet) och informella arbetssätt där strategin ”växer fram” och skapas i den konkreta arbetsprocessen (förändringsparadigmet). I det analytiska paradigmet planeras och analyseras strategier innan man agerar, och formella planer utgör grunden för ställningstaganden och genomförandet. Under förändringsparadigmet å andra sidan växer strategier fram genom aktiviteten i företaget. I detta fall betonas aktiviteten i företaget eller organisationen, där agerande, planering och analys sker parallellt eller i alla fall i olika faser och strategin utformas efterhand. Strategiarbete kan genomföras både formaliserat och oformaliserat. Hur ledningen ser på strategiprocessen får betydelse för vilka arbetssätt som används. Det ena utesluter inte det andra i det praktiska arbetet, och en kombination av de båda anses gynnsam vid långsiktig planering. I boken *Strategiskapande för framtiden* talar Englund/Knöös om ”strategins kontext”. Strategins kontext är de övergripande sammanhang i vilka strategin används. Dessa sammanhang förändras över tiden, och kan komma att påverka såväl långsiktiga som kortsiktiga strategier.

²¹²

²¹⁰ Englund&Knöös, 2000 , s. 11f.

²¹¹ Ibid, s. 15-16

²¹² Ibid, s. 11- 13, 17 -21

Högskolebiblioteket och framtiden: att se om sitt hus

I boken *Managing the electronic library* konstateras att högskolebiblioteken befinner sig i en ”more mature and far more complex electronic library situation”. De olika bidragen i boken berör på olika sätt hur högskolebibliotek reagerar på och hanterar de förändringar som har skett inom högre utbildning och den tekniska utvecklingen. På ett plan handlar det om att omformulera sina traditionella roller och inse nödvändigheten med att ompositionera sig inom universitetet eller högskolan. På ett annat plan handlar det om att möta det ökande trycket av att ständigt göra mer för mindre pengar och utveckla nya potentiella bibliotekstjänster och implementera dessa. Denna utveckling kan ses som ett sätt för högskolorna att rekrytera nya studenter då de traditionella studentgrupperna blivit mindre.²¹³ Akre talar om nya villkor för högskolebiblioteken. De är minskade ekonomiska anslag, begränsningar i lagerutrymme, ökade krav på elektroniska resurser från användarna, samt nya behov relaterade till distansundervisning och nya undervisningsformer.²¹⁴

I den digitala miljön måste hybridbiblioteket förbereda sig på förändringar. Ett sätt att göra det är att engagera sig utanför gränserna för det traditionella biblioteket och vidga och stärka banden med sina olika målgrupper institutionerna och andra aktörer utan för den egna institutionen. Författarna till magisteruppsatsen *Vår beredskap är god* menar att för biblioteken betyder långsiktig planering att tydligare profilera sig och marknadsföra sina tjänster samt ha en god omvärldsbevakning. Översatt till biblioteksvärlden handlar det om att synliggöra sig själv och sin verksamhet gentemot användare och huvudmän, men även att arbeta innovativt och förbättra existerande tjänster och/eller utveckla nya. För bibliotekens del blir det viktigt att upptäcka och positionera sig gentemot potentiella samarbetspartners respektive konkurrenter och att anpassa sin verksamhet till omgivningen.²¹⁵

Biblioteket har en lång tradition av att vara tidigt ute och att adoptera ny teknologi som CD-ROM och nätbaserade tjänster. Internet och webben har snabbt tagits upp och anpassats till de egna behoven. William Arms hävdar att ett typiskt drag i det digitala biblioteket är innovation, dvs. att införa nyheter. Innovationsarbetet är nära förknippat med en önskan att höja servicen och bredda utbudet av bibliotekstjänster och oftast motiverad utifrån rent praktiska överväganden hur man ska göra för att förbättra servicen. Innovationsgraden bestäms av finansiella medel och teknologisk standard, men även hur man uppfattar användarnas aktuella behov av tjänster. Det stora problemet är att få finansiering av projekt, särskilt långsiktiga. Trots det anser han att ”many notable projects have their origin in university libraries. Some university libraries are converting materials to digital formats; others are working with publishers to make materials.”²¹⁶ Enligt en svensk undersökning om bibliotekens service för studenter, *Den första uppgiften*, är det sällsynt med egna initiativ från bibliotekens sida för att utveckla tillgängligheten av elektroniska läromedel. Det finns däremot flera bibliotek aktiva inom utvecklingen av den egna högskolans elektroniska publicering.²¹⁷ Nya grupper av användare och ny sorts utbildningar ställer krav på specifik service, främst virtuella tjänster. Forskarnas och studenternas behov och önskemål kan skilja sig härvidlag, och

²¹³ Hanson, T & Day, J. (red.), 1998, s. xv, xvi-xvii, 114

²¹⁴ Akre, 1998, s. 26 f.

²¹⁵ Almqvist&Wallgren, 2001, s. , s. 9-12

²¹⁶ Arms, 2000, .s 39, 57-58

²¹⁷ Gellerstam, 2001, s. 7

högskolebiblioteket kommer kanske att behöva ta större hänsyn till de olika användargruppernas olikartade behov. Det kan vara kursanknuten litteratur, handledning, ämnesspecifik informationskompetens.

”Allt talar för att /.../ studenterna och all undervisning inom högre utbildning kommer att repliera på ett basutbud av tjänster och resurser inom det elektroniska biblioteket och som är av ett annat slag än det biblioteket erbjuder forskarna.”²¹⁸

Albanese konstaterar i artikeln ”Moving from books to bytes” att det inte är en hemlighet att de amerikanska högskolebiblioteken köper mer elektroniska resurser än någonsin. Siffrorna mellan 1998-2001 visar en dramatisk ökning av det digitala materialet. En undersökning gjord av Library Journal av beståndsplanering vid amerikanska högskolebibliotek visade att det, trots olika finansiella förutsättningar, fanns en liknande förvävsstrategi hos biblioteken, nämligen att föredra elektroniska resurser. Anledningen till detta är den tidigare introduktionen av databaser och dess ökade popularitet och användning samtidigt som prisspiralen tvingar biblioteken att välja mellan tryckt och elektroniskt material. Utvecklingen av distansutbildningar angavs också som ett skäl: ”as more courses move online, library resources must also be online”. En underliggande anledning till skiftet från p till e var att satsningen på elektroniska informationsresurser ger konkurrensfördelar och tillika marknadsandelar i jakten på studenter, något som ledningen och huvudmännen lyssnar på.²¹⁹ Seaman konstaterar att ”more and more, our users expect their digital library holdings to come to them, to follow them to office, to classrooms, to home.”²²⁰ Den verkliga anledningen till att biblioteken behöver satsa på information i elektronisk form anser Karen Coyle, chef för California Digital Library, är för att möta upp behoven från ett utbildningssystem som förändrats radikalt med nya studenter och nya utbildningsmodeller.²²¹

Liknande tendenser kan man urskilja i Sverige, där de större universitets- och högskolebiblioteken har prioriterat de IT-baserade medierna och redskapen under senare år. Generellt ligger de svenska biblioteken långt framme vad gäller den elektroniska informationsförsörjningen, som i huvudsak utgörs av licensierade databaser och elektroniska tidskrifter. 30-60 % av de årliga förvävsresurserna läggs på elektroniska informationsresurser. Gellerstam konstaterar att den nuvarande mest rimliga strategin för biblioteken är satsning på hybridbiblioteket. Biblioteken hamnar här i en prekär – och ekonomiskt ohållbar - situation med krav att satsa på elektroniskt material och samtidigt bibehålla traditionellt tryckt material. Under 90-talets införande av elektroniska informationsresurser har tendensen varit att ersätta det tryckta materialet med digitalt.²²² Flera stora universitet och specialbibliotek säger upp hela eller delar av sina tryckta tidskrifter, bland annat Stockholms UB och Göteborgs UB och Kungliga tekniska högskolans bibliotek. BIBSAMs chef Kjell Nilsson ser enligt en artikel i Biblioteksbladet positivt på att biblioteken tar steget över till elektroniska dokument då det leder till en effektivare tillgång till och användning av information.²²³

²¹⁸ Ibid, 2001, s. 27

²¹⁹ Albanese, 2001, s. 1-3

²²⁰ Seaman, 1999, s. 14

²²¹ CREN Tech Talk Series 2001

²²² Gellerstam, 2001, s. 8, 28

²²³ Harnesk, 2002, s. 17-18

Strategier för e-boken i biblioteket

Skiftet till kommersiell digital produktion, försäljning och distribution av böcker har förändrat hur biblioteken behöver hantera och planera för e-böcker. Det behövs strategier för att göra e-boken till en vital del av universitetets digitala samlingar.²²⁴ HyLiFe's "Tio steg för implementering" tar upp viktiga förutsättningar för introduktion av nya tjänster i det hybrida biblioteket. Man understryker vikten av samarbete med institutionerna. Informations- och diskussionsmöten lärare/forskare och bibliotekarier emellan är grundläggande för en lyckad implementering. Det är betydelsefullt att lärarna förstår vad de kan vinna på den nya tjänsten; Upprättandet av stabila kontakter med fakultet och lärare och att få dem involverade underlättar introduktionen av en ny tjänst och ökar i sin tur studenternas användning av densamma. Redan i början av ett projekt bör man identifiera målgruppen, utforma tjänstens innehåll i detalj, tidsspänn för projektet och utarbeta marknadsföringsinsatser. Marknadsföring kan ske på olika sätt och vid olika tillfällen. Punktinsatser bör blandas med kontinuerlig reklam i form av informationsblad, nyhetsbrev, mm. En annan punkt handlar om planerad undervisning och support till användare. Vid implementering av en ny tjänst är en av de viktigaste frågorna information och utbildning för lärare, anställda och studenter samt support för den nya tjänsten. "All too often, new services/products/resources are introduced and the intended target audience is given no training on how to use the new service."²²⁵

Strategier som CDL eBook Task Force anser vara viktiga för framtida användning av e-böcker på högskolebibliotek är bland annat kontinuerlig övervakning av marknaden. Samarbete med andra forskningsbibliotek och förlag gällande standard är nödvändigt, då dagens e-boksmodeller kommer att förändras. För att vara med i utvecklingen måste bibliotekarier utbildas i hantering av e-böcker.²²⁶ En annan strategi för att påverka utvecklingen är att delta i organisationer som arbetar med att utveckla e-boksmarknaden. Karen Coyle talar om vikten av att engagera sig:

"E-books are really still in the very early stages of evolving and I encourage everyone in the academic world to be willing to become informed about them but also be willing to become active, that the more we express our needs, I think the more this technology is going to evolve in a way that serves our needs."²²⁷

Författaren till en australiensisk rapport om läget i USA kommer till följande slutsatser avseende möjliga strategier. Saunders rekommenderar att biblioteken utvecklar en kortsiktig strategi och implementeringsplan för integrering av e-böcker i sina samlingar. Implementering borde föregås av en pilotundersökning eller test, som skulle ge biblioteket nödvändiga erfarenheter och en grund att stå på inför fortsatta utvecklingen. Detta skulle ske i avvaktan på fler biblioteksmodeller för elektroniska böcker. Bibliotekssamarbete borde initieras och utvecklas för att minska kostnader och eventuella bakslag vid en implementering. En möjlig samarbetsmodell är en konsortiumlösning. Liksom CDL Ebook Task Force betonar Saunders

²²⁴ Snowhill, 2001 s.1

²²⁵ HyLiFe's Ten Steps to Implementation. The HYLIFE Project är en del av Electronic Libraries Programme (eLib) som the UK Higher Education Funding Council står bakom. Projektet pågick mellan 1998-2000 och handlade om hanteringen av tryckta och elektroniska (hybrid) tjänster som universitet och högskolebibliotek med stor säkerhet kommer att kräva och implementera inom en överskådlig framtid. Resultatet av projektet är bland annat ett sk Toolkit som praktisk guide och informationsresurs för de bibliotek som implementerar och hanterar bibliotekstjänster för hybridbiblioteket.

²²⁶ CDL eBook Task Force, 2001, s. 3

²²⁷ Cren Tech Talks, 2001

vikten av kompetensutveckling hos personalen. Biblioteken bör bland annat uppmana användandet av e-böcker bland den egna personalen.²²⁸

²²⁸ Saunders, 2001, s. 16

Redovisning av intervjuundersökning

Kort presentation av deltagande bibliotek

De deltagande biblioteken är avseende storlek, inriktning och organisation helt eller delvis olika, vilket försvårar generella jämförelser dem emellan. Två är bibliotek vid tekniska högskolor, varav den ena är en regional högskola med stark profil inom elektronisk publicering och den andra landets ledande tekniska lärosäte. Två är universitetsbibliotek med humaniora och samhällskunskap som huvudinriktning, och är ansvarsbibliotek för juridik respektive samhällsvetenskap. De nationella ansvarsbiblioteken har ett särskilt ansvar för bestånds- och informationservice, utveckling och fortbildning inom sina respektive områden. Gemensam nämnare är framför allt nyfikenheten och intresset för att ligga långt framme avseende e-boken i biblioteket. Biblioteken har däremot närmast sig dagens modeller för e-bokstjänster utifrån olika förutsättningar och på olika sätt. Jag har försökt få en balans mellan att visa gemensamma drag och att lyfta fram de särskilda biblioteken.

På varje bibliotek valde jag att intervjua dels en person i beslutsfattande position för att få inblick i bibliotekens övergripande strategier när det gäller elektroniska informationsresurser i allmänhet och e-boken i synnerhet, dels en bibliotekarie som arbetar med e-böcker. Nedan följer en kortare presentation av varje bibliotek med uppgifter om organisation, målgruppens storlek samt sedan när och hur många e-böcker biblioteket har. Jag redovisar även bibliotekets övergripande strategi för elektroniska informationsresurser samt eventuella mål med den egna satsningen på e-böcker.

Blekinge tekniska högskola. Biblioteket (BTHB)

Blekinge tekniska högskola har funnits sedan 1989 och har 6-7000 studenter omräknat till helårsstudierande. Jag intervjuade bibliotekschef Lars Nellde samt Peter Giger som arbetar med utveckling av elektroniska tjänster och ansvarar för kommersiella e-böcker. Biblioteket är fördelat på tre olika orter: Karlshamn, Ronneby och Karlskrona och är organiserat i ett antal funktionsgrupper som ansvarar för planering och organisation av de egna arbetsuppgifterna. Dessa är bl.a. webbutveckling, användarundervisning och elektronisk publicering. I den senare ingår arbetet med bibliotekets olika e-boksprojekt. BTHB har en lång erfarenhet av utveckling av olika elektroniska lösningar, och ett av huvudspåren för biblioteket är utveckling och förbättring av elektroniska tjänster, enligt bibliotekschef Lars Nellde.

”Och speciellt med tanke på att det finns tre enheter så behöver man än mer utveckla de elektroniska tjänsterna, men även av effektivitetsskäl: det blir en mycket högre verkningsgrad än om du skulle köpa fysiska medier till alla tre områdena.”

En av huvudlinjerna är rikta förvärvet från fysiska informationsresurser till elektroniska. Från bibliotekshåll har man i linje med detta tagit ett strategiskt beslut att inte ta emot tryckt material (uppsatser, forskningspublikationer, avhandlingar) från institutionerna för att markera att man går mot ett elektroniskt förvärv. I mars 2001 köpte biblioteket 300 e-böcker från

netLibrary. Man har i dag inget direkt strukturerat mål enkom för e-böcker, och förvärv av netLibrary-böcker kommenteras på följande sätt:

”Vi kände det inte som en riktig, riktig satsning på e-böcker utan mer som att känna sig för, stoppa foten i vattnet lite utan att vilja bada med en gång.”

” Vi har inte tagit några speciella steg eller medvetna steg. Här finns en väldigt stor nyfikenhet att hitta smarta lösningar. /.../ Eftersom vi har den traditionen och mycket av det kunnandet så har det fallit sig naturligt att man utvecklar andra tjänster.”

Göteborgs universitetsbibliotek (GUB)

Göteborgs Universitetsbibliotek fungerar som ansvarsbibliotek för samhällsvetenskap och genus- och mansvetenskap och har en målgrupp bestående av universitetets 36 000 studenter och 4700 lärare, forskare och tjänstemän. Biblioteksorganisationen utgörs av sju bibliotek, och sedan januari 1999 finns ”det digitala biblioteket” med huvudsaklig uppgift att samordna samlingarna av e-tidskrifter och databaser samt utveckla nya e-tjänster. Verksamheten delas in i fyra arbetsområden: webb, databaser, e-tidskrifter och e-böcker med en ansvarig i varje grupp, s.k. koordinator. Jag intervjuade chefen för Digitala biblioteket, Mats Cavallin samt Carin Björkvall, e-bokscoordinator och bibliotekarie på Ekonomiska biblioteket. Det digitala biblioteket ses som ett naturligt steg i utvecklingen mot en samlad elektronisk informationsförsörjning på universitetet. Mats Cavallin menar att digitala medier och tjänster tenderar att förbli osynliga utan en speciell organisation och det digitala biblioteket är ett bra verktyg för uppmärksamma och visa vad biblioteket erbjuder idag och satsar på för framtiden. E-boken kommer in som en särskild punkt i biblioteksplanen och den övergripande biblioteksstrategin, men det i form av en kort kommentar snarare än detaljerad beskrivning. Det är svårt att ha en detaljerad planering eftersom det händer så mycket på ett år:

”E-boken ligger som en punkt, en mening. Men inte metoden.”

”Det finns ett antal projekt man kan räkna upp som är viktiga, men att ha en planering /.../Det får vara en grundläggande planering i så fall, något annat går inte att ha.”

GUB erbjuder tillgång till 700 netLibrary böcker.²²⁹ Efter satsningar på databaser och elektroniska tidskrifter är e-böcker ytterligare ett steg på vägen.

”Vi menar att det här är den tredje vågen: e-böckerna.”

Kungliga tekniska högskolan. Biblioteket (KTHB)

KTH ansvarar för en tredjedel av Sveriges tekniska högskoleforskning och ingenjörsutbildning på högskolenivå med 10-12 000 studenter och är nationellt ansvarsbibliotek för teknik. Tillsammans med de s.k. teknologibiblioteken driver KTH projektet EELS, Engineering Electronic Library, som är en kvalitetsgranskad ämnesportal. Verksamheten är förlagd till ett flertal campus, och biblioteket är uppdelat på nio filialbibliotek med ett huvudbibliotek. Mina informanter var bibliotekschef Gunnar Lager samt Elisabetta Nannini, bibliotekarie ansvarig för

²²⁹ I april 2002 erbjuder biblioteket även 10 000 e-böcker from Ebrary.

bibliotekets webbsidor. KTHB har en lång erfarenhet av elektroniskt material, och bibliotekschef Gunnar Lager ser ingen anledning till att ha speciellt mål för e-boken och undrar varför man ska göra åtskillnad elektroniska medierna och de traditionella avseende målbeskrivning och strategisk planering:

”Jag har inte tänkt på det sättet. Skulle man ha ett annat mål med e-tidskrifter än med tidskrifter?”

Det elektroniska biblioteket på KTH är något som utvecklas gradvis, och ett steg i den riktningen är att säga upp prenumerationer på tryckta tidskrifter. Skälen till det är snarare ekonomiska. Då biblioteket inte har råd att köpa in både tryckta och elektroniska tidskrifter, faller valet på elektroniska eftersom de täcker en större population, enligt bibliotekschefen.

”Utveckling sker av webbsidan med olika tjänster, vilket är en start på elektroniska biblioteket. /.../ Det sker en radvis utveckling mot fler e-tjänster. E-boken är en naturlig del av detta.”

Ett viktigt mål är att öka åtkomsten till informationsresurserna för användarna på de olika campusområdena, och att gå mot elektroniskt medier är en lösning. KTHB har en speciell grupp för e-medier som planerar för inköp och formulerar vissa mål för elektroniska medier samt fungerar som en stödfunktion till chefen för medieavdelningen. Gruppen utvecklar inte några tjänster själv utan ska hålla sig ajour med utvecklingen och föreslå nya satsningar på elektroniska medier. Sedan mars 2001 erbjuder man 300 elektroniska böcker från netLibrary, dels tillhandahåller man en encyklopedi samt några handböcker elektroniskt.

”Vi har ju bibliografiska databaser elektroniskt och alla tidskrifter, och det har ju varit jättepulärt och fungerat bra. Det här är nästa stadium helt enkelt.”

Stockholms universitetsbibliotek (SUB)

SUB är ett av Sveriges största vetenskapliga bibliotek och består av ett huvudbibliotek med kursbibliotek, 13 filialer samt ett nätverk av datoriserade tjänster. Biblioteket ansvarar för informationsförsörjningen för bland annat universitetets 34 000 studenter. SUB är nationellt ansvarsbibliotek inom två områden: juridik och psykologi/pedagogik/folkbildningsforskning. Man driver flera stora projekt, dels projekt finansierade av universitetet som drivs gemensamt med andra avdelningar, dels biblioteksfinansierade projekt. Ett samprojekt heter ”Lärandets galleria” med syfte att förbättra servicen till studenter och lärare i den lärande situationen. Ett rent biblioteksprojekt är ”det virtuella biblioteket”. Man utgår från bibliotekets huvuduppgift, att göra information tillgänglig för studenter, lärare, forskare och allmänhet. Målet är att skapa en webbplats som kan fungera som en ingång till biblioteket och inkluderar flera delprojekt bland annat inom fulltextpublicering av avhandlingar & kurslitteratur (Kursnätet, en referensdatabas över kurslitteratur där möjlighet att nå fulltext kommer att finnas) och e-boksprojektet.²³⁰ Jag intervjuade enhetschef för litteraturförsörjning Catharina Ericson-Roos samt Bodil Edwardsson, projektansvarig för e-boksgruppen. SUB erbjuder 250 e-böcker från netLibrary via SamKon, ett e-bokskonsortium inom samhällsvetenskap. Enligt SUBs webbsida är syftet med e-boksprojektet att samordna bevakningen inom universitetsbiblioteket av

²³⁰ Stockholms universitetsbibliotek, SUB, www.su.ub.se

utvecklingen på e-boksmarknaden. Förvärvschefen betonar just omvärldsbevakning och strategin att skaffa sig kunskaper inom området.

”Vi börjar i den här skalan för att vi ska orientera oss./.../ Vi har kanske inte precis formulerat det så – ’mål’ med e-böcker.”

E-boken i biblioteket

I detta avsnitt redogörs informanternas syn på e-boken i biblioteket i dag och i framtiden. Man anser att e-boken kan komma att förbättra biblioteket på flera sätt. För det första förbättras det egna biblioteksarbetet avsevärt avseende den praktiska hanteringen av böcker. Biblioteket slipper lånehantering, fjärrlånehantering och kravverksamheten. En annan fördel som nämns är att biblioteken undviker det allestädes närvarande problemet med boksvinn. E-boken kan komma att förbättra användarservicen på flera sätt, dels genom att bibliotekets utlåning kan vara öppen dygnet runt och dels blir informationen mycket mer tillgänglig för alla användare. E-boken erbjuder även andra mervärdessfunktioner. E-boken ger användaren möjligheter att jobba med sin text på ett annat sätt än med en tryckt lånebok. Den är sökbar och man kan göra understrykningar, klippa ur, vilket är användbart vid uppsatsskrivning. Användaren har även möjligheten att titta på en bok i förväg.

”Alltid tillgänglig, biblioteket kan vara öppet dygnet runt. Det är det första, det andra är att e-boken är sökbar./.../ Både Questia och netLibrary ger möjlighet att stryka under, klippa ur, att jobba med sin text. Sen är frågan hur man läser... som våra skärmar ser ut i dag – kommer man att sitta vid skärmen?”

”Det finns sådana fantastiska möjligheter i den elektroniska texten som inte alls har med den skönlitterära läsningen att göra utan med forskningen, med uppsatsskrivandet”

Generellt kan man säga att den tilltänkta målgruppen skiljer sig något mellan den renodlat tekniska högskolan KTH och de övriga som ger utbildning även i andra ämnen. För KTHB är studenter den primära målgruppen för e-boksmodeller så som netLibrary då högskolans forskare nästan uteslutande använder tidskrifter i den vetenskapliga kommunikationen och då det finns få intressanta e-bokstitlar på forskarnivå:

”Det är nog relevant för både studenter och forskare, men de mesta av dessa tjänster vänder sig till studenter. Det finns för få intressanta titlar för forskare. I vårt urval leddes vi av att det skulle vara attraktivt för många. /.../ Ja det är ju studenter det /.../”

Informanterna på BTHB, GUB och SUB ser både studenter och forskare som en potentiell målgrupp. För forskare erbjuder e-boken ett smidigt sätt att ta med sig flera böcker till konferenser, menar bland annat en informant från BTHB, och SUBs introduktionsdag om e-boken vände sig uteslutande till forskare. Trots detta verkar det först och främst handla om en ny service till studenterna. Det är i studenternas informationsförsörjning och uppsatsskrivande som e-boken är en potentiell redskap. De tester med läsplattor som har gjorts eller planeras är undervisningsbaserade. E-bokens potential och förutsättning i framtiden kommenterar två informanter så här:

”/.../På lång sikt tror jag att vi kommer se e-böcker inom alla ämnen. Men det började med skönlitteratur, vilket en liten strategisk miss, för just kurslitteratur skulle fungera bäst. Samtidigt är det där förlagen är mest rädda för att förlora kontrollen och de skräms av en eventuell ohejdad kopiering.”

”Till skillnad från det populära sättet att uppfatta e-böcker, där e-boken presenteras som samma sak som en bok fastän den glittrar och är en liten elektronisk skärm, tror jag att man ska tala om dess kollektiva betydelse. Nämligen texten som en jättemassa som man kan söka igenom, alla böcker på en gång. Detta är ett budskap som vill vi föra ut hela tiden. Det är denna stora förändring, och det är en mentalitetsförändring, som är den största pedagogiska utmaningen när det gäller e-böcker. Det vore tragiskt om de blev öar, som inte hade samtal med varandra.”

En första implementeringsfas

Under denna rubrik redovisas val och beslut biblioteken har gjort beträffande e-böcker fram till hösten 2001, en tid som jag kallar den första implementeringsfasen. Jag har fokuserat på bibliotekens agerande inom följande områden: förvärv och urval, tillgängliggöra och marknadsföra/informera samt samarbete med andra bibliotek respektive förlag. Under rubriken personal redogörs upptakten till bibliotekets satsning på e-boken, huruvida biblioteket har speciell organisation och i vilken grad man erbjudit personalen någon speciell utbildning i e-böcker.

Personal: organisation och kompetens

Initiativ till implementering har på alla bibliotek kommit från en eller ett par personer. Arbetet har till en början bestått av att en eller några få särskilt intresserade har väckt frågan och börjat orienterat sig inom ämnet, antingen på eget bevåg eller på uppdrag av ledningen/bibliotekschefen.

”Som med allting är det fler. Jag tänkte på mitt håll, Bodil (Edwardsson förf. anm.) var intresserad, frågan diskuterades i ledningsgruppen.”

Förvärvschef, SUB

”Om man ser till hela historien så var det första som hände var att vi skulle göra en upphandling av vanligt tryckta monografier och förvärvsfunktionsansvarig kom till mig och pratade om e-böcker, och då högg vi hela betet.”

Chef, Digitala biblioteket, GUB

Initiativ till e-böcker togs också på KTHB på flera plan, dels ägde tidiga samtal rum mellan bibliotekschefen och de övriga teknikbiblioteken, dels hade webbansvarige Elisabetta Nannini parallellt satt sig in i e-böcker:

”Det var på sommaren 2000 och en artikel i Online i juni. Det var så det började. Jag undersökte marknaden och tittade på läsplattor bland annat och gjorde en liten webbsida. Sen insåg jag att det är ett sisyfosarbete, det går ju bara inte att hålla sig ajour då företagen köper upp varandra. Men det gav mig en bra överblick till att börja med.”

KTHB har ingen speciell e-boksgrupp. Biblioteket har inte heller inrättat en speciell arbetsgrupp för implementeringen av e-böcker. Enligt bibliotekschefen är två personer huvudansvariga, arbetet med e-böcker ingår i deras vanliga arbetsuppgifter. BTHBs arbete med e-böcker är lokaliserat till funktionsgruppen för elektronisk publicering. Peter Giger tog initiativ till e-böcker och ansvarar för kommersiella e-böcker samt bibliotekets webbsida om e-boken. Två bibliotek har å andra sidan en särskild organisation för e-boken: GUB inom det digitala biblioteket och SUB, som bildade en särskild projektgrupp för e-boksfrågor.

”Bodil Edwardsson fick i uppdrag att bilda en grupp med representant för varje fakultetsgrupp: samhällskunskap, humaniora, matnat, juridik. Uppgiften bestod i att bygga upp en webbsida om e-böcker, testa e-boksläsare, orientera sig om vad som finns på marknaden gratis, bygga upp en beredskap för att köpa så småning om.”

Förvärvschef SUB

”Det var ju spännande att skapa en arbetsgrupp. Det här utvecklades ju organiskt nästan... så plockade vi in olika personer.”

E-boksprojektansvarig, SUB

I Göteborg bildades en e-boksgrupp som från början hade karaktären av en spontant skapad grupp av intresserade och entusiastiska medarbetare. Gruppen kom att formaliseras efterhand då biblioteket gick in i ett upphandlingsskede. Eftersom det redan fanns former för ett digitalt bibliotek var det naturligt att man samlades kring den organisationen och en e-boksgrupp bildades.

”Vi satte i gång i liten skala först med ett litet test och Mats (Cavallin) bildade en e-boksgrupp.”

E-bokskoordinator, GUB

”Det var en spontan grupp med bara intresserade egentligen som arbetade fram det här: hur såg man på netLibrary, var det nåt att ha?”

Chef, Digitala biblioteket, GUB

Bibliotekens utbildning av personal skiljer sig något åt mellan BTHB och KTH å ena sidan och SUB och GUB å andra sidan. Bibliotekschefen på KTH ansåg att e-böcker inte kräver ”så förfärligt mycket ny kunskap”. Framför allt då netLibrarys modell är relativt okomplicerad. Däremot måste man tänka på ett annat sätt beträffande e-böcker eftersom upphandlingen ser ut på ett annat sätt. Nya frågor som man även har varit tvungna att ta ställning till är regler för utlån och vilka som skulle få tillgång – alla eller endast ett par användargrupper. Flera informanter nämnde fördelen med att ha hanterat elektroniska informationsresurser under längre tid. Lars Nellde, chef för BTHB, menade att biblioteken kan ha nytta av tidigare erfarenheter vid implementeringen:

”Det är ju inte en stor ny grej som ramlat ner framför oss: ’Hjälp det står en elefant i rummet vad gör vi med den?’”

På dessa två bibliotek har utbildning av personalen i det stora hela bestått av en introduktion av netLibrary för övrig personal. Elisabetta Nannini (KTHB) har haft visningar för olika personalgrupper, bland annat en introduktion till netLibrary, men utöver det har de fått testa modellen själva. Peter Giger (BTHB) har också haft visning av speciellt netLibrary för personalen samt tagit fram information om format och tekniska problem kring e-böcker. GUB valde däremot att satsa på utbildning av personalen i flera steg och utarbetade en kompetensplan. Först byggde man upp kompetens inom e-boksgruppen för att sedan utvidga den till att omfatta alla bibliotekarier som skulle komma i kontakt med e-böcker på ett sätt eller annat.

”Målet var att all personal skulle utbildas, i detta fall i netLibrary, men det kunde ha varit vilken databas som helst för vi tyckte att det var väldigt viktigt att alla som mötte låntagare hade kunskap om e-böcker, så la vi upp en plan på att systematiskt utbilda personalen. Vi tyckte att det var mycket viktigt att satsa på detta, att de som redan hade kunskap, utbildade vidare.”

E-bokskoordinator, GUB

En liknande syn framför informanterna på SUB, där e-bokssatsningen först och främst handlade om att bygga upp en kompetensbas. Kompetensutveckling skulle ske dels genom att bygga upp den egna kompetensen i projektgruppen och sprida till andra bibliotekarier i de olika fakultetsgrupperna. Förvärvschefen underströk vikten av att utbilda personalen:

”Det betyder att om något händer har vi en uppbyggd kompetens här.”

Förvärv och urval

Biblioteken har uteslutande förvärvat kommersiella e-böcker från netLibrary. Anledningen är att det egentligen inte funnits någon praktiskt möjlighet att implementera kommersiella e-böcker i biblioteket tidigare. Enligt Elisabetta Nannini har KTHB även övervägt att köpa från andra kommersiella e-bokssamlingar som ITKnowledge respektive 24/7:²³¹

”De tre alternativen vi kunde välja mellan för ett år sedan hade de två senare bara IT-litteratur tror jag. netLibrary var den mest etablerade och det fanns litteratur i olika ämnesområden. Det var dessa tre som fanns, och hade vi varit jätte rika då hade vi tagit alla tre för att testa.”

De problem bibliotekarierna upplevt med netLibrary-modellen är att det inte går att reservera och att e-böckerna är dyra. Ingen av informanterna har sett det som bibliotekets primära uppgift att köpa in speciella läsplattor. Modellen att låna ut hela läsapparaten till biblioteksanvändare, är inget att satsa på inför framtiden, då den e-boksmodellen är opraktisk för biblioteksbruk.

”Jag tror inte att det skulle vara nåt för oss att låna ut, det skulle vara fruktansvärt krångligt med tekniken. Jag tror mer på att folk skaffar det (läsplatta eller handdator förf. anm.) själva.”

²³¹ ITKnowledge gick i konkurs hösten 2001.

”Vi har ju haft en Rocket eBook i tre år stående där nere som man fått titta på. Vi har inte haft planer på att låna ut den. Det är ganska meningslöst.”

BTHB har dock köpt in ett par handdatorer för ett forskningsprojekt inom litteraturvetenskap, där de ska användas av studenterna i undervisningen och resultaten ska utvärderas. På Göteborgs universitetsbibliotek handlade ett första e-boksprojekt om att låna ut hela eller delar av kursböcker i en läsplatta till studenter på Handelshögskolan som hade en utlandstermin. Carin Björklund på GUB tog kontakt med olika förlag för att få licenser så att biblioteket kunde ladda ner kurslitteratur till läsplatta att ha med sig.

På frågan vilken relation biblioteken bör ha till kommersiella e-bokstjänster (digitala bibliotek) som vänder sig direkt till studenten, exempelvis Questia, svarar informanterna olika. Vissa ser dessa som ett hot, medan andra ställer sig ganska likgiltiga till dem. Göteborgs UB har som enda bibliotek valt att prenumerera på Questia.²³²

”/.../ Det är ett svårt område. Questia och Ebrary är lite skrämmande ur bibliotekens synpunkt: vad blir vår uppgift i framtiden. Det är ett hot helt enkelt.”

Bibliotekarie, KTHB

”Vi bryr oss inte särskilt mycket vad studenten får tag på sitt material. Vi är i första hand informationspedagoger, och om vi kan slippa att ha samlingar ser inte jag som något negativt. /.../ Jag är absolut inte den som är rädd för att förlora våra arbetsområden för jag ser våra främsta arbetsområden som informationspedagogik. Ju mer vi slipper det traditionella biblioteksarbetet som bevarandet av samlingar, tycker jag är bra”

Bibliotekarie/datatekniker, BTHB

”Vi ska undersöka och utvärdera dem. Det står på dagordningen /.../ Vi ska utvärdera och studera vad de erbjuder, och kommer vi fram till att det inte håller måttet, säger vi upp prenumerationen. Då kan vi ju inte gå ut och rekommendera detta.”

E-bokscoordinator, GUB

Urval har gjorts antingen av förvärvsgruppen eller/och i samarbete med institutionerna. Biblioteken har i stor utsträckning valt att satsa på referenslitteratur och böcker inom data/IT, då man ser e-boken som ett verktyg för användarna mer än en bok man läser från pärm till pärm. De flesta informanter såg denna typ av böcker som en lämplig ingång för studenten till netLibrary-modellen och som bra testmaterial för e-boksprojektet. SUB har via Samkon e-böcker köpt titlar inom teologi, statsvetenskap och juridik, men undersökte hösten 2002 netLibrary's urval av titlar inom lingvistik och ekonomi.

”Vi bestämde oss för att satsa på referenslitteratur. Det är lätt att bestämma sig för denna typ av litteratur för att referenslitteratur innebär att man kan använda det mervärde e-boken för med sig på ett effektivt sätt, och därigenom kan man få upp intresset för e-böcker snabbt.”

²³² Som första bibliotek i Europa har GUB köpt in programmet eBrarian, som ger tillgång till 10 000 e-böcker från eBrary. E-boksamlingen har en huvudsaklig akademisk inriktning och innehåller engelskspråkiga böcker med bred ämnestäckning från ett hundratal förlag

”Vi har köpt inom IT, datorer och Internet. Det är en typ av litteratur som man inte läser från pärm till pärm. Dessutom finns det inte samma krav på att bevara böckerna inför framtiden då de åldras väldigt snabbt och bör uppdateras ofta och sen stjäls det mycket av den typen av litteratur. Ur den synpunkten är det bra att ha elektroniska böcker – de går inte att stjäla.”

Bibliotekarie, KTHB

Vid nationella konsortium eller gemensamt köp inom ett specifikt ämne, uppstår frågan om biblioteket ska köpa paket, som i stor utsträckning sker på e-tidskriftssidan i dag, eller göra ett urval av enstaka titlar. BIBSAMs upphandlingar för e-tidskrifter är en paketlösning som ger flera tusen tidskrifter. I framtiden handlar det kanske om att kvalitetsgranska e-bokssamlingar, kommersiella som icke-kommersiella, i stället för att gå in och diskutera varje titel.

”Just den här diskussionen om ett kvalitetsurval är oändligt mycket svårare, mycket mångfasetterat, det blir mycket att ta ställning till och väga mot vartannat. Det som står framför oss blir svårare än att välja enstaka titlar.”

E-bokscoordinator, GUB

Biblioteken vet inte hur förlagen i framtiden väljer att sälja sina e-böcker: per titel eller kapitelnivå. De väljer den nivå som passar dem och deras kommersiella intressen bäst. I framtiden kanske förlagen väljer att sälja e-bokstitlar en och en i stället för en hel samling via en agent, en utveckling ser man delvis inom e-tidskrifter, menar Mats Cavallin, GUB. I det fallet måste kanske bibliotekarierna i alla fall göra ett titelurval, inte bara kvalitetsgranska en samling. Enligt informanterna är det svårt att förutse hur förvärv och urvalspolicys kommer att se ut i framtiden för e-böcker. Det beror till stor del på vilka e-boksmodeller som kommer att finnas.

Tillgängliggörande och marknadsföring

E-bokstjänsten består i att erbjuda åtkomst till både kommersiella och fria e-böcker, även om diskussionen i första hand handlar om de förra. Förbättring av åtkomsten genom att bredda det geografiska användningsområdet och att ge alla användarna lika service, är ett återkommande tema i samtalen kring access. Importeringen av e-böckerna till den egna katalogen anges av alla vara väldigt betydelsefullt, både för att få en ökad användning och för att marknadsföra tjänsten. GUB menar att de än så länge inte kan urskilja en ökning av användandet av e-böcker till följd av detta. Copyrightfria e-böcker ingår i e-tjänsten, antingen har biblioteken länkat till själva e-textsamlingen eller så har man länkat till enstaka titlar. De vanligaste är Project Gutenberg och svenska motsvarigheten herr Runeberg, även om man inte ser alltför positivt på dessa. Även KTHB har lagt ut några filosofilänkar. De copyrightfria böckerna är dock inte helt problematiska ut bibliotekssynpunkt.

”Idag finns ju en hel del fall e-textsamlingar som ligger ute på nätet som man kan nå själv, men de är ju hopplösa. Man kan inte söka, kan inte göra någonting.”

”Biblioteken slänger ut dem på sina sidor men man gör inget förvärv, dvs. lägger in dem i OPACen, vilket man borde göra. Jag vet att det är besvärligt med länkarna

om de försvinner men att ha de liggande var som helst istället för att ha böckerna i den generella resursen som är OPACen är mycket olyckligt.”

Biblioteken informerar och marknadsför den nya tjänsten medelst inarbetade kanaler. Där ett bra och välutvecklat kontaktnät finns har man utnyttjat detta, allt från kontaktbibliotekarier till referensgrupper. Därutöver ges information på hemsidan eller via nyhetsbrev/mail. E-boksgruppen på SUB marknadsförde e-boken sig i samband med invigningen av ”den digitala bersån” då man hade en utställning på nätet som fokuserade på hypertextkonceptet, textsamlingar och kommersiella e-böcker. Förlaget ePan var inbjudna som representant för förlagsbranschen. Två bibliotek har valt att informera och synliggöra tjänsten genom att skapa en länksamling respektive särskild webbsida för e-boken, BTHB respektive SUB.

”Vi inventerade läget och sökte på Internet, men också talade vi om att vi fanns; tog kontakt med kolleger och bad dem tipsa om länkar. Av rent praktiska skäl gjorde vi sedan en länksamling. Då fanns inte så många texter eller webbsidor om e-böcker, men den här blev en bra länksamling som många kan använda.”

E-boksprojektansvarig, SUB

BTHB arbetar mycket med samarbete med lärarkåren och på att förankra bibliotekstjänster hos användarna.

”Det gäller att få bättre användning av tjänsterna skulle man kunna säga. Vi ser oss inte som en servicefunktion som ska kränga elektroniska tjänster utan vi är pedagogiskt kunniga och bör användas som det. /.../ Den bästa effektivaste användningen får man genom att samarbeta med studenter och institutioner.”

Bibliotekschef, BTH

Samarbete

Informanterna talar om samarbete på flera plan: upphandling, förhandling med förlag, utveckling av e-boksmodeller samt diskussionsforum för regler kring lånehantering. De tre bibliotek som var tidigast ute med att skriva på avtal med netLibrary valde var för sig att arbeta som ensam aktör i inledningsskedet i stället för att gå samman med andra bibliotek. Det fördes inga djupare diskussioner eller kontinuerliga formella kontakter mellan biblioteken inför implementeringen av e-böcker från netLibrary förrän 2001 då ett konsortium bildades mellan ett par samhällsvetenskapliga bibliotek. Förklaringarna till det har varierat: att det handlade om en helt ny tjänst som man inte var så bekant med och således att det inte var moget för utökat samarbete, olika förutsättningar storleksmässigt och finansiellt eller att man ville agera själv för att kunna ta snabba beslut.

”Vi hade samtal med chefen på Göteborgs universitets bibliotek. Det var en öppen diskussion på ett tidigt stadium om att gå ut gemensamt och marknadsföra oss stort. Men vi gick ju olika vägar helt vänskapligt. /.../ Göteborg ville vinna marknadskraft och politiska poäng. De fick särskilda medel. Vi hade andra förutsättningar och kunde ta pengar ur vanlig mediebudget. För oss var det en vanlig upphandlingsgrej.”

Bibliotekschef, KTH

”Vi gick rakt på. Det finns inga att prata med. Vi gjorde inte det, utan vi gjorde testen, vi ville ha erfarenheten. Vi sökte på nätet men det fanns ju väldigt lite. Vi fick projekt pengar för att testa det här.”

Chef, Digitala biblioteket, GUB

Både GUB och KTHB planerar för eller arbetar aktivt i egenskap av ansvarsbibliotek med konsortier inom respektive ansvarområde. Ett konkret samarbete är ett netLibrary-projekt under ledning av GUB mellan flera samhällsvetenskapliga bibliotek som heter SamKon och startade i september 2001. GUB är mycket positivt inställda till konsortier och arbetar aktivt för detta. En grupp ska undersöka konsortier i östra USA. Inför en fortsatt utveckling och breddning av samarbete biblioteken emellan vid förvärv av e-böcker måste flera frågor lösas kring medlemskrav, betalning, antal böcker/konsortiedlem.

”Detta med konsortier är särskilt nödvändigt och särskilt bra, tror jag, i den här situationen som handlar just om elektroniska böcker. Det har vi ju märkt i våra kontakter med studentlitteratur också, i det avtalet har vi tagit på oss att ha kontakt med andra forskningsbibliotek. Studentlitteratur kan ju inte ha folk som ringer in varje dag från hela landet, utan det här måste organiseras. Men däremot tror jag inte att det går att formalisera. Det har jag svårt att se.”

E-bokscoordinator, GUB

”Det finns flera frågor att reda ut: hur ska det gå till? Hur blir man medlem, vad ska man betala, hur mycket böcker ska man var tvungen att köpa? Jag har svårt med min grundläggande syn - att textmassans storlek är väldigt viktig - att se för många skrankor mellan samlingar. Jag kan se att man har olika grupper, men helst borde man gå åt samma håll.”

Chef, Digitala biblioteket, GUB

Förvärvschefen på SUB ser å andra sidan svårigheter i att gå samman flera bibliotek i avtal med ett förlag, då e-böcker kräver andra lösningar. Frågan är hur man ska utforma ett konsortium runt e-böcker då biblioteken inte har lika mycket gemensamma böcker som de har gemensamma tidskrifter. Detta gäller framförallt kursböcker, där undersökningar visar att varje institution använder sina forskares böcker och det kan bli svårt att enas vid en upphandling:

”Men hur ska man kunna göra konsortium runt böcker när biblioteken inte alla har lika mycket gemensamma böcker som de har gemensamma tidskrifter där alla har samma. Inte ens på kursbokssidan kan man säga att den och den titeln läses på alla institutioner. /.../Det blir svårt att enas om någonting om man skulle göra en upphandling i ex kursböcker i juridik. Det är lättare att enas om tidskrifter.”

Biblioteken har en öppen inställning till samarbete med kommersiella aktörer och förutom KTHB har alla varit i kontakt med förlag avseende e-böcker. Erfarenheterna från e-tidskrifter har bidragit till att biblioteken har ett mer medvetet förhållningssätt gentemot förlag och agenter, och kan ställa högre krav. Förlagen behöver biblioteken för sin marknadsföring bland annat.

”Under denna period så började svenska förlag nästan hysteriskt att känna att de skulle göra nåt, det hände så mycket. Nu är det tyst igen, men det går ju i en slags flodvåg. Då skulle alla

ha e-böcker: ePan tex, men Bonniers backade. Alla skulle ha sin e-boksdivision som presenterades på de olika årsmötena som var i våras (våren 2001). Och biblioteken verkade vara de som är intresserade. De visar för förlagen hur oerhört intresserade de är.”

E-boksprojektansvarig, SUB

”I viljan och önskan att utveckla tjänsterna ingår det konceptet att man kan tänka sig att ingå olika samarbetslösningar och testa och se. Bara för att det är en kommersiell verksamhet är det inget som diskvalificerar.”

Bibliotekschef, BTH

Förvärvschefen på SUB menar också att det är väldigt viktigt att skapa sig allianser med världen utanför den offentliga sektorn. Hon tror att det kan finnas ett intresse från förlagens sida att samarbeta med biblioteken som i det här sammanhanget är mer stabila med en kundkrets som inte försvinner. Medan företagsvärlden, marknaden, är mer instabil då de måste ta vissa risker. De steg biblioteken hitintills har tagit mot ett samarbete är överlag trevande, och man har haft olika erfarenheter beträffande förlagssamarbete. Två bibliotek har varit i kontakt med förlag kring samarbete men det har inte blivit något. BTHB hade kontakt med Studentlitteratur AB. SUB agerade för ett samarbete med förlag om kursböcker för 2-3 år sen, biblioteket hade tankar på att vara aktör och pådrivare för elektronisk distribution för kursböcker.

”Vi har försökt få till stånd ett samarbete med förlagen runt kursböckerna. För 2-3 år sen hade biblioteket tankarna att vara aktör och pådrivare för elektronisk distribution för kursböcker och det gjordes diverse utredningar. Vi agerade i egenskap av ansvarsbibliotek i ett projekt inom juridik och tänkte kunna leverera vissa kursböcker inom juridik i elektronisk form. Men det är ju stopp, naturligtvis, för förlagen kan inte förlora på det här att sälja en bok som vi tillgängliggör i universitetets nätverk.”

Förvärvschef, SUB

GUB har tilldelats särskilda pengar för att inleda samarbete med ett svenskt förlag och hösten 2001 skrevs ett samarbetsavtal med Studentlitteratur i Lund. Ett övergripande mål är att undersöka förutsättningarna för samarbete mellan bibliotek och förlag samt diskutera hur en biblioteksmodell ska se ut. Mats Cavallin menar att det finns flera skäl till ett samarbete med Studentlitteratur:

”Vi ville ha svensk litteratur helt enkelt och vi ville ha kurslitteratur. netLibrary har inte svensk litteratur, men också andelen kursböcker är ganska liten. När vi började med netLibrary var det den enda e-boksmodellen som fanns, sen har ju Questia kommit till som är fokuserar på kurslitteratur inom humaniora och samhällsvetenskap. Vi ska titta mer på det sen. De har ingen biblioteksmodell heller. Dessutom är Studentlitteratur Nordens största kursboksproducent, distributör och förlag på samma gång, så de är ju väldigt intressanta.”

Strategier: mönster och tendenser

Ur samtalen med informanterna kan några tendenser och vissa mönster skönjas beträffande val och strategier. Det gäller dels bibliotekens strategier under den första implementeringsfasen, dels hur man planerar för framtiden. Såväl likheter som olikheter framträder i materialet.

Strategiska val

Inget av de deltagande biblioteken har formella eller klart definierade mål med e-böcker, utan man ser satsningen på e-böcker i ett helhetsperspektiv: informationsförsörjningen för den egna högskolan, där ett av målen är utökning av åtkomsten till informationsresurserna för användarna. E-boken är ett led i detta. Detta betonas särskilt på de bibliotek som har ett väldigt spritt campusområde eller då biblioteket ligger utplacerat på olika orter. Man ser e-böcker som ett naturligt steg efter e-tidskrifter, som det nästa stadiet i det elektroniska biblioteket. E-böcker kräver inte en särskild målformulering, lika lite som elektroniska tidskrifter. I dagsläget handlar de skilda biblioteksprojekten mer om att testa och känna sig för, följa med i utvecklingen, och förbereda sig för att själva vara delaktiga i utveckling av nya tjänster. Flera informanter berör svårigheten i att planera långsiktigt och alltför detaljerat avseende e-boken. Ny teknik och nya aktörer gör att framtida planer kan ta ny riktning eller grusas helt. I varje intervju nämndes netLibrarys finansiella problem. De strategier man kan urskilja är också mer konkreta och kortsiktiga, än långtgående och visionära.

”Sen är det bara att vänta och se vad som händer i utvecklingen. Det är ju inte lätt att bestämma.”

”Det är svårt att ha en tydlig strategi mer än vi måste hänga med så att vi kan hoppa på där det är bra för oss att hoppa på. Det är ju lätt att hoppa i galen tunna också. Se bara vad som sker med netLibrary.”

I bibliotekens val och agerande finns ett övergripande mönster: att slå in på beprövade stigar vid implementering av e-boken. Denna strategi blir tydlig i bibliotekens sätt att agera vid information/marknadsföring och i talet om samarbete med andra bibliotek. I stort sätt lutar man sig på redan existerande strukturer och praxis. Biblioteken väljer att informera om e-bokstjänsten på samma sätt som de brukar informera om bibliotekets tjänster, via såväl informella som formella kanaler. Biblioteken har med några undantag ett liknande tillvägagångssätt; med hjälp av kontaktbibliotekarier, presentationer av netLibrary, info på hemsidan. Det handlar inte bara om att informera användarna om en ny bibliotekstjänst, utan även om att presentera de egna e-boksprojekten och profilera sig som aktör på marknaden. SUB och BTHB har exempelvis valt att synliggöra sig som kunskapsbank i form av webbsidor. GUB presenterar sig genom föredragshållare på konferenser och seminarier samt informerar om nya projekt via BIBLIST.²³³ I de relativt små steg mot samarbete som biblioteken har tagit stödjer man sig på erfarenheter av tidigare samarbete och uppbyggda biblioteksnätverk. Lika så talet kring samarbeten i framtiden visar att biblioteken utgår från inarbetade samsarbetsformer; konsortier och BIBSAM-modellen. Förutom Samkon förekommer under första implementeringsfasen ingen konsortiebildning eller annan typ av konkret samarbete biblioteken emellan beträffande e-boken. Biblioteken agerar i stort sätt var och en på egen hand, men har samtidigt bra koll på vad de andra gör.

²³³ BIBLIST har till syfte att vara ett forum för nyheter och samråd mellan anställda och andra intresserade i nordiska bibliotek. Den inrättades 1993.

”Jag tror så här att var sak är ny. Den vill man hålla för sig själv och utveckla och dra marknadsföringsvinster av, inga namn nämnda. Jag tror att läge för samarbete är när andra kommit i kapp.”

En annan tydlig tendens är att ett eller två bibliotek sticker ut hakan och visar vägen, medan de andra följer strax efter eller iakttar på avstånd. Biblioteken i studien placerar sig på ett brett aktörsspektrum; allt ifrån starka aktörer och utforskare av nya marker till de aktörer som väljer att ”go with the flow” och endast ta hänsyn till det som finns konkret idag. De har förvisso valt att inte ignorera eller stå utanför e-bokssatsningen på svenska högskolebibliotek, men är inte heller drivande i utvecklingen av e-boken i biblioteket.

”Det är ofta så att någon är föregångare och så hinner alla andra i fatt, och sen är det ett nytt ställe som utvecklar nåt.”

I inledningsfasen har GUB visat sig vara det bibliotek som drar e-bokståget i Sverige. De har satsat mycket och på bred front med tentakler ut mot flera aktörer, såväl samarbete med andra bibliotek som förlag i och med samarbetsavtal med Studentlitteratur. Samtidigt har de intresserat sig för kommersiella e-bokssamlingar som Questia och Ebrary. I ett projekt har man utvärderat Questia och i april 2002 köpte man in programmet eBrarian, som ger tillgång till 10 000 e-böcker från eBrary. Företrädare från GUB har synts på konferenser och flera bibliotek har inbjudit representanter för GUB att berätta om sina erfarenheter. Satsningen på e-böcker verkar ligga i linje med GUBs medvetna satsning på det digitala biblioteket, ett tydligt sätt att marknadsföra den elektroniska samlingen, elektroniska tjänster gentemot användare och andra (e-boks) aktörer. Genom att vara först i Sverige och en av de första i Europa att skriva avtal med netLibrary fick man uppmärksamhet, vilket har gett dem en viss PR:

”Det var då vi fick väldigt mycket pressuppmärksamhet, det var ju under sommaren som vi fick väldigt mycket uppmärksamhet från press, radio och TV. Och det hjälpte för att lyfta frågan och projektet.”

Chefen för Digitala biblioteket, GUB

SUBs strategi har varit att inte starta upp en egen större verksamhet, utan att bygga upp en kompetensbas i avvaktan på fler e-boksmodeller för biblioteken. Hösten 2001 skulle nästa steg vara att utvärdera och skriva ett eget avtal med netLibrary. Enligt förvärvschefen var det ett streck i räkningen för deras fortsatta planering och strategi att netLibrary gick omkull.²³⁴

”Vi börjar alltså i den här skalan att vi ska orientera oss, vi ska vara förberedda till skillnad från e-tidskrifterna som kom som en plötslig våg över oss. Vi tänkte att vi skulle vara ute i god tid, dock inte vara först i Sverige. Vår strategi är alltså inte att vara först på plan för det vet vi ju att det är Göteborg redan som var först att köpa in sig i netLibrary. Det är ingen poäng att två gör det utan det är bättre att vi tar det lite försiktigt, men ändå har en bra framförhållning”.

Förvärvschef, SUB

²³⁴ Vid intervjun var det dock ganska oklart vilken finansiell situation netLibrary befann sig i. De gick sedermera i konkurs och köptes upp av OCLC.

Som framgått i tidigare avsnitt har biblioteken gått lite olika tillväga inför implementeringen av netLibrary. De två universitetsbiblioteken har valt att sakta men säkert bygga upp en kompetens och skaffa erfarenheter genom att utvärdera urvalet av titlar och i GUBs fall testa samlingen innan man skriver ett eget avtal, jämfört med BTHB och framför allt KTHB som slog till snabbt utan test eller andra mer genomgående förberedelser. KTHB ser sig själv som ”early follower”, och tog ett snabbt beslut på att köpa in e-böcker för 500 000 till en början för att sedan gå vidare.

Vi ville inte slå på trumman så stort utan utvärdera först och sen utöka tjänsten efterhand /.../ samtidigt ville vi slå till snabbt”.

Bibliotekschef, KTH

”Jag pratade lite med Mats Cavallin i telefon, för vi lanserade ungefär samtidigt. De hade ju testat innan men vi bara körde på...”

Bibliotekarie, KTHB

BTHB arbetar på olika sätt med elektronisk publicering och har genom åren redan en byggt upp en kunskap och erfarenhet av webbutveckling på plats i biblioteket, vilket är värdefullt vid implementeringen av e-boken och visar sig i deras strategi inför fortsatt implementering.

”Sen håller vi hela tiden koll på utvecklingen och så fort det dyker upp något intressant som vi kan utveckla eller vara med att utveckla så kommer vi att hugga det direkt. Men just nu är det ju netLibrary som gäller.”

Bibliotekarie/datatekniker, BTHB

Planer för framtiden

Samtidigt som man väljer inarbetade former för samarbete, finns en medvetenhet om att e-boken kräver ett nytt tänkande och kommer att ställa biblioteken inför ny praxis och till och med nya uppgifter i framtiden. Hur man rustar sig för detta, visar sig på olika sätt. Biblioteken har här tagit lite olika vägar. Det går att urskilja fyra färdriktningar. Det val biblioteken står inför att är att antingen arbeta på hemmaplan eller agera utanför hemmaarenan i samarbete med andra bibliotek eller kommersiella aktörer. Inför framtiden verkar biblioteken inte bara slå in på en väg utan väljer att köra flerfiligt. Dessa fyra ”strategier” avslutar redovisningen.

1 Status quo – vänta och se

Den första framtidsstrategin är att hålla sig ajour med vad som händer på marknaden och vad de andra biblioteken gör. Man prioriterar däremot inte att vara den aktör som driver eller tar initiativ till större projekt utanför biblioteket utan avvaktar fler biblioteksmodeller och en eventuell ketchupeffekt i och med e-bokens genombrott.

” Alla kan inte bara sitta och vänta, men på ett sätt är det så man gör: Inväntar och ser hur marknaden utvecklar sig.”

”Vi har känt att vi inte behöver ta ställning till väldigt mycket nu. Vi har svårt att hålla koll på allt, utan vi har försökt att bli så konkreta som möjligt för att få något slags resultat. Av den anledningen har vi begränsat oss och valt att koncentrera oss på det som konkret fungerar i en bibliotekssituation.”

2 Samarbete med andra bibliotek i form av konsortiebildning.

Alla informanter betonar den långa traditionen av samarbetet i olika former som finns biblioteken emellan i Sverige. De ställer sig positivt till konsortium inför vidare implementering av e-böcker som ett alternativ till att agera ensam gentemot agenter eller förlag. Fördelar med att gå samman i ett konsortium inför förvärv är flera: prisvinst samt tidsbesparing och effektivitet då ett bibliotek i stället för flera sköter upphandlingen eller förhandlar med förlag respektive agent som netLibrary. Den primära vinsten med konsortiemodellen är priset.

”Vi har tidigare erfarenheter av ett stort antal konsortieavtal för referensdatabaser och e-tidskrifter, så det faller sig naturligt att se konsortiemodellen som ett bra alternativ. /.../ Vi har ju samma litteratur och kan få bättre priser. Dessutom finns det utrymme för diskussion och utbyte kring regler och annan hantering. Först och främst är det så enkelt som en prisfråga”

”Vi har ju alltid samarbetat, jag tänker på allt från [ohörbart] till fjärrlåneverksamheten som bygger på samverkan. Det finns ju en stark tradition som har varit positiv. Vi har haft samarbeten som fungerat väldigt väl sen lång tid tillbaka.”

”Jag ser det som ett fjärrlånesamarbete, ett nästa steg efter en samkatalog.”

Förutom GUB, planerar KTHB för ett konsortiesamarbete inom sitt ansvarsområde. Under våren 2002 ska KTHB diskutera samarbete med Linköping, Chalmers, Luleå och Lunds Tekniska Högskola. Inför framtiden efterfrågas en samordnande aktör på nationell nivå för att få till stånd en fördelaktig och effektiv spridning av e-böcker. Förtjänsten är att det skulle vara mindre resurskrävande att gå samman i en organisation och att man skulle få en större användning och spridning om det var centraliserat. Frågan är hur och vem som skulle agera? En informant talar om ett nationellt elektroniskt bibliotek, som skulle ansvara för utveckling och drift av elektroniska tjänster, där e-böcker skulle ingå. Några av informanterna nämner i detta sammanhang BIBSAM, som man ser som en potentiellt stark aktör, och avvaktar med intresse på vad BIBSAM kommer att göra beträffande e-boken.

”De (BIBSAM) är nog intresserade av detta. Det kan vara intressant att se om de har värderingar eller någon syn på det här, när de ser de olika aktörerna. När de har varit så aktiva med e-tidskrifter, för det har de ju varit.”

”Vi, forskningsbiblioteken, är ju intresserade av att se vem som kan samla marknaden. Överhuvudtaget tror jag att det behövs en aktör som kan titta på vad som är väsentligt och dra samman alla lösa trådar.”

”Det väsentliga är här gemensam access, inte om det är en eller flera som sitter vid förhandlingsbordet. Nu råkar vi ha netLibrary men i framtiden kan det vara vad som helst. I konsortiediskussionerna har vi just fört diskussioner kring andra leverantörer. Då kan man ha ett konsortium som är nationellt som BIBSAM sköter, eller någon annan. Det viktiga är att vi har access och kan finansiera det på nåt sätt.”

3 Samarbete med förlag

Flera informanter nämner att biblioteken kan spela en stor roll vid fortsatt utveckling av e-böcker och e-boksmodeller. Man ser sig som potentiella partners till förlag eller andra e-boksaktörer utanför den offentliga sektorn. Erfarenheterna från e-tidskrifter har bidragit till att biblioteken har ett mer medvetet förhållningssätt gentemot förlag och agenter och kan ställa högre krav.

”Förlagen kan vinna på att ha bibliotekarier med i utvecklingen av sina system, då drar de nytta av bibliotekariens kompetens vad gäller det elektroniska materialet.”

Förutsättningar för ett samarbete med förlag om e-böcker är att det blir en lösning som båda vinner på, menar flera informanter. För bibliotekens skull krävs ett system som hanterar utlåningen som förlagen går med på. Biblioteken kan inte göra sina egna system utan att de godkänns av förlagen. Överenskommelse kring pris- och lånemodell som håller för båda parter är väldigt avgörande.

”Jag tror att det krävs ett centralt system, helst ska det vara kommersiellt. Samtidigt tror jag att biblioteken kan vara en väldigt stor faktor i utvecklingen av e-böcker. Om förlagen satsar på biblioteken, då blir folk vana vid e-böcker på ett helt annat sätt. Det blir då lättare för förlag att sälja till privatpersoner, då dom redan är bekanta med det och tycker att det är bra.”

”Jag kan tycka att förlagen generellt underskattar biblioteken. Det har ju visat sig att om man gör reklam för sina böcker och låter folk titta på dem så köper folk mer. /.../Förr när förlagen hade en tydligare universitetsanknytning hade vi, tror jag, mer samarbete. Det har blivit en skillnad mellan förlag och bibliotek. Förlagen är så inriktade på vinst. Grunden för ett samarbete går därigenom förlorad när de inte ser att man kan utbyta tjänster. Så där kanske traditionen ligger som ett hinder. Man kanske behöver nytt folk som kan se det på annat sätt.”

4 Egen produktion av e-böcker

Det fjärde spåret kan vara att agera som aktör i motsatta arenan av e-boksmarknaden, nämligen produktion av e-böcker. Det kan ske genom att biblioteket själv arbetar med att konvertera tryckta dokument för att bygga ut egna samlingar av e-böcker antingen fria klassiker eller elektronisk publicering av böcker av de egna forskarna. Av biblioteken i undersökningen är det endast BTHB som har framåtskridna planer på att göra egna e-böcker. De är i färd med att skapa ett elektroniskt textcenter med framför allt upphovsrätts-fria böcker som man ska kunna ladda ner i olika format. Men även andra informanter ser denna väg som en trolig linje att sluta sig till i framtiden.

”För egen del så kommer vi utveckla Blekinge elektroniska textcenter, att göra egna elektroniska böcker och sprida information om detta. Samt utöka användningen för studenter specifikt för kurslitteratur. Vi kan tänka oss göra speciella kurser enbart med elektroniskt material genom att köpa loss rättigheter.”

”Den stora grejen är produktion av e-böcker på universiteten. Bibliotekets roll i denna miljö skulle vara att garantera autenticiteten och ansvara för kontinuerlighet i tillgängligheten.”

2001: ett e- äventyr. Slutsatser och sammanfattning

Min målsättning med detta kapitel är att lyfta fram några av de aspekter som framkommit i samtalen med informanterna och placera bibliotekens val och strategier i en större kontext. Enligt Englund/Knöös påverkas ett företags eller en organisations val och strategier av de sammanhang, eller den kontext, som omgärdar besluten. Universitetet respektive högskolan, informationsmarknaden och bibliotekssverige utgör högskolebibliotekets sammanhang. Man kan se de deltagande bibliotekens beslut vid implementeringen av elektroniska böcker i ljuset av utvecklingen inom elektronisk publicering, de förändringar som har ägt rum och äger rum inom högre utbildning och den allmänna tendensen inom universitets- och högskolebiblioteken att vidareutveckla sina elektroniska tjänster. De val biblioteken gör är även avhängiga hur andra aktörer i och utanför e-boksmarknaden agerar och de e-boksmodeller som finns i dag.

I föregående avsnitt har jag visat tendenser och mönster i de val biblioteken gjort och i de steg man tagit på e-boksmarknaden. Det är intressant att jämföra dessa med de amerikanska bibliotekens tillvägagångssätt vid implementeringen av e-böcker. En uppsats om en biblioteksservice så pass ny som elektroniska böcker måste även rimligtvis tillåta sig att skåda i kristallkulan och spå om framtiden, även om det är svårt att förutsäga hur utvecklingen kommer att se ut. Ett är säkert, elektroniska böcker kommer att innebära både utmaningar och möjligheter för biblioteket.

Förberedelser inför resan

En stor del av dagens strategiteorier tar sin utgångspunkt i föreställningen om en snabb och föränderlig miljö, där företag och organisationer måste finna strategier för att hantera förändringar, bland annat talar man om förmågan att kunna förnya sin verksamhet. E-boken är ett led i att förnya biblioteksverksamheten. Satsningen på e-boken kan ses som en del i hur universitetsbibliotek reagerar på och hanterar de förändringar som skett under 90-talet. Litteraturen nämner såväl externa som interna förändringar. Nya former av kursutbud och nya kategorier studentgrupper tvingar biblioteken att utvidga sina tjänster och omformulera sina uppgifter efter målgruppens behov. Nätbaserat lärande och distanskurser är en nygammal arena för de högre utbildningsinstitutionerna, men en utmaning för biblioteket så som ansvarig för informationsförsörjningen till *alla* grupper inom det egna området. Distansundervisning kan komma att bli en allt viktigare service för universitet och högskolor. I Sverige markeras denna utveckling i och med tillsättandet av en speciell myndighet för information och marknadsföring av IT-stödda distanskurser, det s.k. Nätuniversitetet. En annan förändring är utvecklingen inom elektronisk publicering och nya distributionssätt i kölvattnet på denna. När nya medier introduceras ligger det i bibliotekens intresse att anamma dessa och i förlängningen anpassa dem till den egna verksamheten. Biblioteken måste hantera det nya för att även i framtiden kunna garantera en informationsförsörjning på högsta nivå till sina användare. I takt med ökad Internetanvändning ställs ökade krav på att snabbt och lätt få tillgång till kvalitetsgranskade elektroniska resurser, oavsett var man befinner sig.

Utvecklingen av det hybrida eller det digitala biblioteket med en tydlig satsning på elektroniska informationsresurser är *ett* svar på dessa förändringar. Undersökningar visar att svenska och amerikanska högskolebibliotek satsar allt mer på elektroniska tidskrifter framför tryckta. Flera bibliotekarier som är engagerade i e-boken talar om den nästa fasen eller tredje vågen i det digitala biblioteket. De bibliotek i såväl USA som Sverige satsar på e-böcker har ambitionen att hänga med i utvecklingen och hålla sig långt framme med avseende på det digitala biblioteket eller digitala bibliotekstjänster i hybridbiblioteket. KTHBs snabba beslut att satsa 500 000 kr på en ny och relativt obeprövad tjänst som e-böcker skulle kunna förklaras med att de i egenskap av ansvarsbibliotek inom teknik har krav på sig att ligga i täten avseende införande av nya e-media. Syftet med e-bokssatsningarna har såväl i USA som här hemma varit att testa något nytt för att få erfarenhet och kunskap som man anser sig behöva för att stå välrustade i framtiden. En viktig orsak till införandet av elektroniska böcker är också den ökande tillgänglighet som man anser e-boken kan medföra. William Arms hävdar att ett typiskt drag för det digitala biblioteket är innovationsarbete och en önskan att höja servicen och införa nya bibliotekstjänster. E-boken är ett led att förnya verksamheten, men även att förbättra servicen genom att underlätta för användarnas att få tag på relevanta och kvalitetsgranskade informationsresurser. Att ge denna service anser Susan Gibbons vara än viktigare i dagens klimat där högskolestudenterna lever i en "24/7 värld" och önskar en biblioteksservice som tillgodoser denna livsstil.

E-boken ligger i tiden, men samtidigt ligger den i framtiden - en vision att fylla med praktiska lösningar. Strategiteoretiker menar att nyckel till framgång är att beträda utforskad mark. För att en förnyelseprocess ska kunna äga rum behöver man reflektera över sin verksamhet och tänka framåt. Företag och organisationer måste planera för det som ännu inte är känt. De flesta e-boksprojekten i undersökningen och i de amerikanska utvärderingarna skulle kunna beskrivas som försöksverksamheter, som experiment. Biblioteken har gett sig in på en resa där målet är okänt och medresenärerna oklara till konturen. Terrängen är dock inte helt okänd. Elektronisk publicering och hantering av elektroniska informationsresurser, är områden som bibliotekarierna är bekanta med. Som framkommit i litteraturstudiet och i resultatredovisningen var det betydelsefullt för beslutet att satsa på e-boken, att bibliotekarierna hade tidigare positiva erfarenheter av elektroniska medier. Informanterna i min undersökning anser att hanteringen av elektroniska databaser och tidskrifter dessutom har givit dem en grund att falla tillbaka på vid utvecklandet av andra elektroniska tjänster och i kontakt med förlagen eller e-boksdistributörer.

Enligt Susan Corall innebär strategisk planering att man formulerar en målbeskrivning, utvecklar långsiktiga mål, förutser eventuella följder samt utvärderar. Inget bibliotek i undersökningen har ett strukturerat och klart definierat mål med e-böcker eller har utvecklat formella strategiska planer. Några av informanterna vittnar om svårigheten att ha en detaljerad långsiktig planering eftersom e-boksmarknaden är så föränderlig och osäker. California Digital Library eBook Task Force konstaterar att e-boksmarknaden ännu är för instabil och oregelbunden särskilt beträffande partners och e-boksmodeller för att utgöra en grogrund för mer långsiktiga strategier för högskolebibliotek. I strategiteorin skiljer man mellan ett analytiskt förfarande med formella planer, där strategier planeras och analyseras innan man agerar och ett informellt arbetssätt där strategin skapas i den konkreta arbetsprocessen och utformas efterhand, förändringsparadigmet. Vid implementeringen av e-böcker har biblioteken i stort sätt

arbetat enligt det senare. Utifrån undersökningen är innovation beroende av drivande personer som ser möjligheter och tar egna initiativ. I den första implementeringsfasen verkar detta ha varit viktigare än formella strategiska planer.

Bibliotekens relativt kortsiktiga planering kan således förklaras med en e-boksmarknad som är nyckfull och i ständig utveckling, där potentiella partners kommer och går samt att man ser e-boken som en testverksamhet snarare än en helt färdig bibliotekstjänst. Under undersökningsperioden hösten 2001 gick ITKnowledge och netLibrary i konkurs. I januari 2002 köptes netLibrary upp av OCLC, men innan dess var det mycket osäker vad som skulle hända, en oro som avspeglas i intervjuerna med bibliotekarierna. Stockholms universitetsbibliotek valde exempelvis att ändra sina planer och lägga om sin strategi när netLibrary var i finansiellt blåsväder hösten 2001. Det faktum att e-boken i biblioteket är ett nytt fenomen och att det finns få e-boksmodeller som är biblioteksvänliga kan även vara en bidragande orsak till frånvaron av detaljerade och långsiktiga strategier, vilket däremot inte är det samma som att biblioteken inte skulle tänka strategiskt. I tidigare kapitel har jag pekat på tendenser och mönster i de fyra svenska bibliotekens agerande, som tydligt visar att ett visst strategiskt tänkande ligger tillgrund för de val man tagit. En strategi, som framför allt kommer fram vid samtalen med SUB och GUB, är att skaffa sig kunskap om e-bokens egenskaper och orientera sig på e-boksmarknaden. Omvärldsbevakning, dvs. att ha och utöka sin kunskap om branschens villkor och aktörer, är ett väsentligt verktyg för långsiktig planering. Särskilt för det fall branschens struktur är i ständig förändring, vilket överensstämmer med dagens situation på e-boksmarknaden.

Vilka åtgärder bör således ett bibliotek göra för att förebereda sig för resan till e-bokens land? Litteraturen understryker vikten av att vara en utåtriktad aktör. En strategi som eBook Task Force rekommenderar är samarbete i olika former. För det första uppmanas samarbete bibliotek emellan. Bibliotekssamarbete bör dock inte stanna vid samarbete vid förvärv av e-böcker, utan även utsträckas till gemensamma ansträngningar för att främja utvecklingen av e-bokstjänsten. I detta sammanhang betonas även engagemang i organisationer av olika slag som Open eBook Forum. Undersökning av den svenska implementeringen av e-böcker vittnar om en tudelad hållning till samarbete med andra bibliotek. Å ena sidan finns en avsaknad av konkret samarbete under implementeringens första fas. Det går även att skönja en viss tävlan eller konkurrens om utrymme. I den första fasen vill man hålla sig på sin kant och arbeta för sig själv. Å andra sidan nämns konsortier som ett naturligt sätt att samarbeta upprepade gånger under intervjuerna, och alla talar sig varma för framtida samarbete. Denna dualistiska inställning kan bero på att elektroniska böcker endast är i försöksstadiet, som flera av informanterna påpekar. Samtidigt kan det även handla om konkurrens om projektmedel, medieutrymme och jakt på prestige inom bibliotekssverige. För det andra förutsätter en lyckad implementering att den nya tjänsten förankras hos lärare och på institutionerna, där in facto undervisningen sker och informationsbehovet har sin upprinnelse. Kontakt med institutionerna är inte bara ett sätt att marknadsföra e-bokstjänsten. Biblioteken måste arbeta tillsammans med lärare och utbildningsansvariga för att öka användandet och för att kunna utveckla e-boksmodeller utifrån användarnas önskemål. En utvärdering av e-böcker på Texas University visar en tydlig ökning av användningen när en lärare rekommenderade studenterna att använda vissa e-böcker för en skrivuppgift.

En annan strategi som rekommenderas är att skaffa sig kunskap och erfarenhet av olika sorters e-boksmodeller. För att kunna vara en stark och drivande aktör på e-boksmarknaden bör biblioteken orientera sig och hålla jämna steg med utvecklingen. Samtidigt är en viktig del i strategiarbetet att skapa förutsättningar för att kunna bygga en plattform i en framtida marknad. Det handlar om att aktivt forma vad som i början är osäkert och obekant för att överhuvudtaget ha möjlighet att delta i framtidens marknad. Det är viktigt att inte alla bibliotek väntar på att modeller ska utformas och marknaden stabiliseras, utan tvärtom tar egna initiativ. För att kunna göra detta måste biblioteken och bibliotekarierna förstå den teknologi som redan finns idag och skaffa sig kunskap om var e-boksteknologin och e-boksmarknaden är på väg. Endast genom tillräcklig kunskap och erfarenhet kan bibliotekarierna ta de rätta besluten i denna fråga. Bibliotekarierna kan bidra till utveckling av denna informationsresurs så att de kan motsvara användarnas behov. De deltagande biblioteken uppvisar dock olika grad av vilja att satsa på något okänt och slår i detta avseende in på olika strategiska vägar. Lite förenklat kan man se det som att biblioteken antingen väljer att enbart satsa på beprövade sätt att erbjuda tillgång till e-böcker eller agerar proaktivt och utforskar eller provar olika e-boksmodeller även om de inte har visat sig fungera i en konkret biblioteksverksamhet. Förutom att köpa in 100 e-böcker från netLibrary, har biblioteket vid Blekinge tekniska högskola tagit initiativ till att utveckla e-bokstjänsten genom att själva digitalisera och tillhandahålla copyrightfria e-böcker i olika format. Göteborg universitetsbibliotek å sin sida har valt att undersöka Questia och Ebrarys e-bokstjänster, medan de andra avvaktar. GUB prenumererade på Questia hösten 2001 och i april 2002 ingick man ett avtal med Ebrary. California Digital Librarys undersökning av e-böcker på ett tiotal amerikanska universitet och högskolebibliotek visar att flera bibliotekarierna uttryckte en oro för e-boksmodeller som Questia eller Ebrary. Inga av biblioteken hade då (2001) ingått samarbete av något slag med dessa kommersiella e-bokstjänster utan ville vänta och se vad som händer på den fronten. Sedan dess har några stora och prestigefulla universitet valt att samarbeta med Ebrary i ett pilotprojekt med e-böcker. Fördelen med att arbeta med ett förlag eller annan kommersiell aktör är flera.

I jämförelse med de amerikanska biblioteken agerar man på liknande sätt vid förvärv och marknadsföring av e-böcker. NetLibrary är den agent som de flesta köper e-böcker av eftersom deras modell då var den enda som fungerade i en biblioteksmiljö. De amerikanska biblioteken har köpt läsplattor för utlåning med e-böcker nedladdade, men överlag är omdömet det att det inte är en e-boksmodell som fungerar bäst. De flesta bibliotek köper in e-böcker från flera ämnesområden antingen på egen hand eller via konsortier. Trots att urvalet av e-böcker självklart skiljer sig beroende på bibliotekens respektive ämnesinriktningar, har man delvis prioriterat samma ämnen och samma typ av böcker. Referensböcker och böcker inom data och IT antas vara de bästa för en första introduktion. Något som de amerikanska bibliotekarierna upplevde negativt var urvalet av titlar i de kommersiella e-bokssamlingarna. Det var för få och inte tillräckligt relevanta titlar. Andra nackdelar var att man inte kunde reservera böcker och att netLibrary-modellen inte tillät samtida användare. Såväl svenska som amerikanska bibliotek har valt liknande metoder för att informera och marknadsföra tjänsten: e-mail, information på webbsidorna och nyhetsbrev samt visningar av netLibrary. Bibliotekarierna i min undersökning verkar inte anse att elektroniska böcker behöver särskild marknadsföring för att synas och användas, utan förlitar sig på "vanliga" tillvägagångssätt.

Man skulle kunna beskriva läget i Sverige som en skärgård med enstaka båtar som lägger an eller kastar loss för färd mot nya äventyr. För framtiden behövs en annan struktur i form av en organisation som dels främjar samverkar mellan bibliotek, dels säkerställer en kontinuerlig finansiering av implementering av e-böcker i ett längre tidsperspektiv än med enstaka projektbidrag. Generellt ser bibliotekarierna i undersökningen positivt på en samlande aktör, och man spekulerar hur den skulle se ut och vilken uppgifter en sådan aktör skulle ha. En av informanterna nämner ett nationellt nätbibliotek. BIBSAM nämndes upprepande gånger som en potentiell samlande aktör. Upphandlingen för databaser och elektroniska tidskrifter har hitintills samordnas centralt via BIBSAM och man säger sig även fortsättningsvis vara intresserad av att främja övergång till elektroniskt format, bland annat nämner man e-böcker. Därtill har man tillsatt en grupp för utveckling av informationsförsörjning för kurser inom det nya Nätuniversitetet och uppmanar högskolebibliotek att agera i utveckling av elektroniska informationsresurser bland annat genom olika ämnesportaler. Möjligen skulle det här kunna finnas plats för e-boksrelaterade projekt av olika slag.

E-boken i biblioteket - ett framtidsperspektiv

Den kommersiella e-boksverksamheten som existerar i Sverige i dag är relativt ung med ett fåtal kommersiella aktörer som vänder sig till biblioteksmiljö. Bibliotekens implementering av e-böcker är i mångt och mycket en pröva-på-verksamhet, där större utvärderingar än så länge lyser med sin frånvaro. Man kan konstatera att e-boken har en ganska undanskymd roll i biblioteket, det litterära fältet och i den vetenskapliga informationsprocessen. Det finns både farhågor och förväntningar på elektroniska boken i biblioteket. I såväl litteraturen som intervjuundersökningen ges en liknande bild av e-boken. Flera bibliotekarier ser stora möjligheter i elektroniska böcker att förbättra biblioteksservicen. De fördelar man ser är ökad tillgänglighet då biblioteket kan erbjuda åtkomst till böcker dygnet runt, potentiellt var som helst. Elektroniska informationsresurser är betydelsefullt för informationsförsörjningen för studenter som läser på distans eller nätbaserade kurser. Intressant är att ingen av bibliotekarierna i min undersökning nämner distansstudenter som en specifik och potentiell målgrupp för e-bokssatsningen eller e-bokens möjlighet att förbättra biblioteksservicen för dem som studerar på distans.

I såväl litteraturen som intervjuundersökningen ges en liknande bild av e-boken. E-boken kan erbjuda flera möjligheter till att förbättra biblioteksservicen. De fördelar man ser är ökad tillgänglighet då biblioteket kan erbjuda åtkomst till böcker dygnet runt, potentiellt var som helst. E-boken innebär förbättringar för själva biblioteksverksamheten i form av tidsbesparingar i hantering jämfört med den fysiska tryckta boken. E-bokens plats i biblioteket kan vara både som komplement och som ersättning till tryckta monografier. E-böcker eller e-bokstjänster erbjuder möjligheten att kunna utöka samlingen utifrån tillfälliga behov. Ett annat sätt på vilket e-boken kan komma förbättra biblioteksservicen är att bibliotekarien smidigt och snabbt kan förvärva titlar när användarna så önskar. I e-bokstjänsten ingår såväl kommersiella e-böcker som copyrightfria e-böcker. Copyrightfria e-böcker kan innebära såväl möjligheter som problem för biblioteken. Genom att erbjuda åtkomst till digitaliserade klassiker eller sällan efterfrågade skönlitterära titlar från olika text-arkiv så som Virginia E-text Centre, kan biblioteken spara utrymme och pengar för inköp av nypublicerade, aktuella och kanske mer

eftertraktade böcker. Antingen kan man välja att tillgängliggöra texterna i den lokala bibliotekskatalogen eller länka till själva textarkivet.

Utmaningen för biblioteket ligger i att förvandla e-boken till ett funktionellt och användbart arbetsverktyg. Förutsättningen är e-boksmodeller som tillvaratar mervärdesfunktioner som möjligheten att klippa, klistra och skriva egna anteckningar i marginalen och tillåter samtidiga användare och på samma gång garanterar upphovsmannen inkomster. E-bokens framgång i ett framtidsperspektiv är beroende av öppna och flexibla system som tar hänsyn till allas intressen. Meningarna går isär huruvida Digital Rights Management System (DRMS) är ett hot mot informationsförsörjningen av elektroniska böcker och andra dokument eller en försäkran om att kunna säkerställa innehållskvaliteten på informationsresurserna. E-böcker skulle kunna utvecklas till att vara en integrerad del av studentens eller forskarens arbetsplats - en digital arbetsmiljö i vilken e-tidskrifter och andra fulltextdokument är tillgängligt via ett gemensamt gränssnitt. Jag tror att vi kommer se elektroniska böcker i framtiden som del av riktade och i undervisningen integrerade bibliotekstjänster i stället för samlingar av e-böcker. Mats Cavallin tog i vårt samtal upp en närliggande aspekt, nämligen idén om ett stort nätverk av texter länkade med varandra, och menar att detta är att föredra framför isolerade enstaka samlingar. Samtidigt innebär det en stor pedagogisk utmaning. David Gorman förutspår att allt eftersom böcker distribueras och läsas digitalt, kommer boken att upphöra att existera som en enskild produkt och snarare se ut som webbsida. Enstaka kapitel kan bli intressantare än själva monografin både vid läsning, informationssökning och vid förvärv. I e-bokens kölvatten kanske nya system för förvärv skapas. En vision som återkommer i diskussionen om e-boken i biblioteket är att leda till ett tydligare användarstyrt förvärv.

Dagens e-boksmodeller är i huvudsak riktade mot studenter. I talet om e-bokens fördelar och framtid i biblioteket fokuserar man också på studenter, som man ser som en stor potentiell användargrupp. Med utvecklingen mot flera e-boksmodeller som motsvarar kraven på flexibilitet och funktionalitet blir e-boken något mer än en elektronisk motsvarighet till en tryckt bok. E-boken kan fungera som en pedagogisk resurs. Det kan exempelvis vara ett redskap för språkstudier, där en integrerad ordlista är ett ovärderligt arbetsmaterial. En utmaning är här att förändra invanda beteenden när det gäller läsning, men i lika hög grad informationssökningsbeteenden. På flertalet ställen i denna uppsats berörs problemet med att synliggöra digitala tjänster, särskilt elektroniska informationsresurser. Det handlar om att informera och marknadsföra bibliotekets tjänster och bibliotekariernas kunskaper internt inom organisationen, men även att skapa och underhålla en användargrupp. Risken är överhängande att man implementerar något som aldrig får ett större genomslag i den lärande situationen – i undervisning eller i det egna kunskapsinhämtandet och uppsatsskrivandet. Användarna vet inte alltid att biblioteket tillhandahåller elektroniska böcker och framför allt inte vad det kan ge dem i deras studie förutom den elektroniska texten i sig. För att få användarna att inse värdet av e-boken måste biblioteken kontinuerligt informera och utbilda. Nya pedagogiska metoder har under 90-talet vunnit mark inom flera utbildningar. Problembaserat lärande i en eller annan form kräver ett helt annat ansvar av studenten för den egna informationsförsörjningen, vilket i sin tur innebär ett ökat behov av kunskap i att hitta och selektera informationsresurser. Biblioteken har fått en tydligare undervisningsuppdrag. Användarutbildning i e-bokssammanhang kan innefatta allmän information om e-boksformat och e-bokstyper, men även mer specifik information om olika e-bokssamlingar och undervisning i att använda

respektive e-boksmodell. Service i detta fall innefattar inte bara att tillgängliggöra e-böcker, utan även utbildning i att tillgodogöra sig e-bokstjänsten. Jag tror att bibliotek som väljer att implementera e-böcker bör utforma en struktur och plan för dessa uppgifter. Samarbete med lärarkåren är i detta fall eftersträvansvärt.

Sammanfattande avslutning

Syftet med denna uppsats har varit att undersöka implementeringen av e-boken vid fyra svenska bibliotek. Jag har beskrivit de val och beslut som biblioteken har tagit beträffande e-böcker fram till senhösten 2001 samt vilka strategier man har haft. Uppsatsen är ett avtryck av tiden kring den första implementeringen av e-böcker på svenska bibliotek, vilket är en intressant fas i högskolebibliotekens utveckling. Jag har försökt teckna ett litet stycke bibliotekshistoria medan den fortfarande äger rum.

Uppsatsen bygger på en kvalitativ intervjustudie i kombination med en litteraturstudie. I litteraturstudien har jag belyst e-bokens egenskaper, redogjort för förutsättningar och villkor för e-boken på biblioteket, samt givit en lägesbeskrivning av aktörer på e-boksmarknaden och modeller för e-bokstjänster. Den empiriska undersökningen bestod av intervjuer med fyra bibliotekarier involverade i implementeringen av e-böcker samt fyra bibliotekschefer eller enhetschefer på respektive bibliotek. Med såväl det empiriska materialet som litteraturstudiet som underlag har jag svarat på följande frågor: Varför har man valt att satsa på e-böcker? Hur har dagens modeller för e-böcker tagits emot av biblioteken? I vilken grad finns det ett samarbete inför implementering av e-böcker? Vilka förhållningssätt har biblioteken till andra aktörer inom e-boksmarknaden? Vilka möjligheter och problem innebär e-boken för biblioteket? Vad kan dagens e-boksaktörer säga om förutsättningarna för framgångsrik e-bokstjänst i biblioteket på sikt?

Utvecklingen inom elektronisk publicering och nätbaserad kommunikation har inneburit nya arbetsförhållanden för biblioteken. I dag talar man om hybridbiblioteket eller det digitala biblioteket och avser då en biblioteksverksamhet där allt fler digitala tjänster har vunnit inbrott i informationsförsörjningen till högskolans forskare, lärare och studenter. Undersökningar visar att svenska och amerikanska högskolebibliotek satsar mer på elektroniska informationsresurser. Särskilt gäller detta situationen för vetenskapliga tidskrifter där flera stora svenska högskolebibliotek är i färd med att säga upp tryckta tidskrifter. Flera bibliotekarier som är engagerade i e-boken talar om den nästa fasen eller tredje vågen i det digitala biblioteket. Även om elektroniska böcker och texter har varit tillgängliga ett tag som klassiker och andra copyrightfria titlar, är det först de senaste åren som elektroniska texter paketerats och erbjudits kommersiellt som elektroniska böcker. Det är detta skifte till kommersiell produktion, försäljning och distribution av e-böcker som har förändrat hur biblioteken måste agera avseende e-böcker. I takt med att olika e-boksmodeller utvecklas, måste bibliotekarierna ta ställning till e-boken.

Bibliotekens implementering av e-böcker är i mångt och mycket en pröva-på-verksamhet, ett sätt att öka kunskapen om det nya mediet och samtidigt skaffa sig erfarenhet som kan vara till nytta i framtiden. Inget av biblioteken hade formulerat ett särskilt mål med e-boken, utan beskrev satsningen på e-böcker snarare som en test, en första implementering för att känna sig

för. I stället för att sätta upp konkreta målformuleringar, sätter man e-boken i ett större sammanhang – bibliotekets övergripande mål att erbjuda användarna bättre tillgång till informations resurser (ökad tillgänglighet) och flexibla bibliotekstjänster. Man skulle också kunna se satsningen på e-boken i ljuset av den e-bokshausse som eskalerade framför allt under 2000, då flera e-boksmodeller och e-bokssatsningar såg dagens ljus. Betydelsefullt för beslutet att satsa på e-boken, var också att bibliotekarierna hade tidigare positiva erfarenheter av elektroniska medier. Flera informanter berörde svårigheten med att ha alltför långtgående planer och strategier. Orsakerna var bland annat den nyckfulla och instabila e-boksmarknaden med nya aktörer och relativt obeprövade e-boksmodeller samt att e-boken ses som en testverksamhet snarare än en helt färdig bibliotekstjänst. Det finns dock strategiskt tänkande bakom de val man har tagit. En strategi är att skaffa sig kunskap om e-bokens egenskaper och orientera sig på e-boksmarknaden. Särskilt viktigt är denna strategi då branschens struktur är i ständig förändring, vilket överensstämmer med dagens situation på e-boksmarknaden.

E-boksprojekten på den fyra biblioteken har bestått av två delar. För det första har man skrivit ett avtal med e-boksagenten netLibrary och därigenom kunnat erbjuda studenter och forskare tillgång till e-böcker i olika ämnen. Göteborgs universitetsbibliotek var först att köpa e-böcker via netLibrary. Biblioteket vid Kungliga tekniska högskolan respektive Blekinge tekniska högskola skrev egna avtal med netLibrary, medan Stockholms universitetsbibliotek valde att gå med i ett e-bokskonsortium inom samhällsvetenskapliga ämnen, SamKon, innan man på egen hand skulle köpa in e-böcker. Nackdelen med netLibrary modellen är att man inte kan reservera och att priset på böckerna (inkl. administrativ avgift) är högt. I övrigt verkar bibliotekarierna inte ha haft stora problem med implementeringen av netLibrary, men hoppas på nya e-boksdistributörer för svenskt material. För det andra har man på olika sätt undersökt andra e-boksmodeller. Cirkulation av läsplattor eller handdatorer ses som en tillfällig och inte särskilt biblioteksvänlig e-boksmodell. Däremot har i några fall handdatorer köpts in för att gå runt bland personalen i ett led att öka deras kunskaper om e-boken. Göteborgs universitetsbibliotek och Blekinge tekniska högskola, Biblioteket har haft planer respektive planerar e-boksprojekt med handdatorer till studenter inom ekonomi respektive litteraturvetenskap. Göteborg har i april köpt e-böcker från en annan e-boksdistributör, Ebrary. Ebrarys modell uppvisar många likheter med netLibrary, men tillåter även simultana användare (simultaneous use). Inställningen till andra kommersiella e-boksdistributörer som vänder sig direkt till slutanvändaren, t.ex. Questia, varierar något. Det finns de bibliotek som har valt att endast ta hänsyn till det som finns konkret idag och som således inte intresserar sig för andra modeller än den som fungerade i ett bibliotekssammanhang hösten 2001, dvs netLibrary. Andra informanter upplevde inte dessa utmanare som ett hot, utan såg dem som ett komplement till biblioteket eller till och med något som biblioteket borde undersöka närmare.

Till stora delar lutar sig biblioteken på tidigare praxis vid implementeringar av e-tjänster och etablerade samarbetsmodeller och marknadsföringssätt. Biblioteken har valt att informera om e-bokstjänsten på samma sätt som de brukar informera om bibliotekets tjänster och har, med några undantag, ett liknande tillvägagångssätt. Man informerar och marknadsför e-boken via kontaktbibliotekarier, presentationer av netLibrary och information på hemsidan. Den samarbetsmodell som nämndes är konsortiemodellen, som man har tidigare erfarenheter från. Alla ställer sig positiva till konsortiesamarbete, som man menar skulle kunna vara fördelaktigt på flera sätt. Informanterna nämner bland annat att det kan bli billigare och effektivare att gå

samma än att skriva kontrakt var för sig. Den allmänna uppfattningen är att konsortiemodell skulle kunna fungera som ett alternativ till fjärrlån genom att biblioteken har tillgång till alla e-böcker inom konsortiet. Förutsättningen är bland annat att man utarbetar en rättvis betalningsmodell. Konsortiesamarbete skulle likaså vara fördelaktigt för diskussioner av frågor med mer praktisk karaktär. Man talar även om fördelen om en eller ett par aktörer som skulle kunna samordna vidare utveckling och implementering av e-bokstjänsten. Vem denna aktör skulle kunna vara och hur man bäst utformar ett nationellt eller ämnesspecifikt samarbete är några av de frågorna som står på dagordningen. Trots den positiva inställningen till samarbete med andra bibliotek förekom förutom SamKon ingen konsortiebildning eller annan typ av konkret och långgående samarbete biblioteken emellan beträffande e-boken under första implementeringsfasen. Biblioteken agerade i stort sätt var och en på egen hand. Generellt kan man säga att Göteborgs universitetsbibliotek har en drivande roll i den svenska implementeringen av e-böcker.

Trots att e-boken är en ung produkt, kan den förbättra biblioteket på olika sätt. Fördelarna med e-boken är åtkomst oberoende av tid och rum, och möjligheten till kontinuerlig uppdatering. Funktioner och egenskaper hos e-boken ger även andra mervärden: fulltextsökning, integrerade ordböcker och länkar till referenser. Dessa egenskaper förhöjer bokens värde till något mer än bara text och bild. E-boksteknologin tillåter även användaren att göra anteckningar i marginalen, stryka under text och även ändra textens storlek, vilket innebär att personer med synfel eller lässvårigheter lättare kan läsa texter. E-boken ger biblioteket möjlighet att förbättra sina tjänster genom att erbjuda åtkomst till böcker dygnet runt och tillhandahålla direktleverans av beställningar. Elektroniska informationsresurser är betydelsefullt för informationsförsörjningen för studenter som läser på distans eller nätbaserade kurser. Här kan e-boken spela stor roll i framtiden. Problem och hinder för e-boken i biblioteket är flera: brister i standard, icke-kompatibla e-bokssystem, för få aktuella akademiska titlar. Utmaningen för biblioteket ligger i att förvandla e-boken till ett funktionellt och användbart arbetsverktyg.

Den kommersiella e-boksverksamheten som existerar i Sverige i dag är relativt ung med ett fåtal kommersiella aktörer som vänder sig till biblioteksmiljö. Antalet e-böcker med akademisk inriktning måste öka och flera biblioteksvänliga e-boksmodeller bör utvecklas som tillgodoser såväl upphovsrätten som mervärdesfunktioner för att e-boken ska gå från experiment till att bli en utvecklad och användarmogen e-bokstjänst. Viktigt är att e-boken per se fungerar på flera plattformar, samt att tekniken är funktionell och adekvat. E-boksmodellen ska helst stödja samtida användare, vilket är särskilt viktigt i konsortier, eller stödja fjärrlånsfunktioner. Annars är risken överhängande att e-boken inte blir mer än ett alternativ till pappersboken. Förutsättningar för en framgångsrik implementering av e-böcker i ett längre perspektiv är samarbete med aktörer inom och utanför biblioteket. Avgörande är samarbete med lärare och institutioner för att skapa och utbilda en användargrupp. Det räcker inte med marknadsföring och information, utan e-bokstjänsten måste förankras hos lärare och utgå ifrån studentens behov. Högskolebiblioteket bör i större utsträckning än i dag på olika sätt arbeta med kommersiella aktörer som förlag och e-boksdistributörer och aktivt delta i utvecklingen av nya e-boksmodeller.

Det har varit lite problematiskt att undersöka en så ny företeelse som e-boken är i dag. Det finns inte ett så stort underlag för jämförelser eller djupare analyser och utvärderingar av e-boksprojekten. Därför bör denna uppsats snarare ses som en inventerande studie, där flera aspekter tas upp. Jag skulle önska att det funnits tidsmässiga ramar för att intervjua informanterna i två faser för att kunna följa upp intressanta trådar och på så sätt få en fylligare bild av respektive biblioteks steg och strategier under den första implementeringsfasen. Förhoppningsvis kan denna undersökning ändå ge inspiration till vidare studier som kan lyfta fram ett par av de aspekter och problemställningar denna undersökning berört. Bland annat skulle en komparativ studie av olika e-bokstjänster för bibliotek vara intressant. NetLibrary, Questia och Ebrary är med stor säkerhet inte de sista e-boksmodellerna.

Käll- och litteraturförteckning

Skriftliga källor

Akre, E., *Vetenskaplig elektronisk publicering. En introduktion för fag- og forskningsbibliotek*, Riksbibliotekstjenesten statens organ for faglig dokumentasjons skrifter. 94, Oslo, 1998

Albanese, A.R., "Moving from Books to Bytes", *Library Journal*, 2001/126:14

Almerud, P., *Nya vägar för boken. Rapport från ett projekt*. Kungl.biblioteket rapport Nr 26, Stockholm: Kungl. Biblioteket, 2000

Almqvist, Annci & Wallgren, Petra, *Vår beredskap är god – folkbibliotekens beredskap för framtiden*. Magisteruppsats i Biblioteks- och informationsvetenskap, Lunds universitet, 2001.

Arms, William Y., *Digital Libraries*. Cambridge Massachusetts The MIT Press, 2000

Armstrong, C.J. & Lonsdale, R.E., *The Publishing of Electronic Scholarly Monographs and Textbooks*, JISC Supporting Study Report G5, London: Library Information Technology Centre, 1998

Armstrong, C.J./Lonsdale, R.E., "Scholarly monographs: why would I want to publish electronically?", *The electronic library*, 2000/18:9

BIBSAM

URL: www.kb.se/bibsam [011210]

BIBSAM Varför centrala avtal?

URL: www.kb.se/BIBSAM/dbupphandl/varforcentrala.htm [011010]

Blekinge Tekniska Högskola, Biblioteket

URL: www.bth.se

Booth, D., "Searching for the elusive eBook market: Who are the players and what do they really want?", *Authorlink*, 2001

URL: www.authorlink.com. [010913]

Borgman, C. L., *From Gutenberg to the global information infrastructure. Access to information in the networked world*, London: 2000

Brown, C., "BTJ förser svenska bibliotek med netLibrary's e-böcker", *Nya Ciceron*, 2001/20, Lund: Bibliotekstjänst AB

Can e-books improve libraries?

URL: www.skyways-lib.ks.us/central/ebooks/index.html [010518]

California Digital Library. Joint Steering Committee for Shared Collections. EBook Task Force, *Report*, 2001

URL: www.cdil.org/about/publications/ [011201]

Carlsson, B., *Kvalitativa forskningsmetoder för medicin och beteendevetenskap*, Falköping: Almqvist&Wiksell/Liber, 1996

Center for Electronic Textes in the Humanities, CETH – FAQ about E-Text

URL: www.ceth.rutgers.edu/intromat/faq/faq7.html

Christensen, A., ”Nu ska vi läsa e-bøger”, i: *Datatid*, 2000:11

Cline, Lynn, “Conference report. Buying electronic: the development of the electronic bookmarket in academic libraries”, *Library Collections, Acquisitions, and Technical Services*, 2000/24:2

Corrall, Sheila, *Strategic management for information services. A planning handbook*, London: Aslib/IMI, 2000

Cox, A. & Mohammed, H., “Feature article: E-Books”, *Free Print*, 2001: 80

URL: www.freeprint.co.uk/issues/010201.htm [010905]

Cox, A. & Ormes, S., “E-books”, *Library and Information briefings issue 96*, 2000

Crawford, W., “Nine models, one name: Untangling the e-book muddle”, *American Libraries*, 2001/31:8

CREN TechTalk Series: Do E-Books Sit on E-Shelves on Your Campus? April 5, 2001[Audio]

http://www.cren.net/know/techtalk/trans/ebooks_1.html

Dahlström , M., “Lastbara böcker”, *Ikoner*, 1999:3

Se även URL: www.adm.hb.se/personal/mad/lastbart.htm [010717]

Dewhurst, B., *Report on the Electronic Book 2000 Conference*, 25-27 September 2000, version 1.0 URL: www.cimi.org [010905]

Dillon, D., ”E-books: the University of Texas experience part 1-2”, *Libray Hi Tech*, 2001/19:2 respektive 2001/19:4

Ditlea, S., “The Real E-books”, *Technology Review*, July/August 2000

URL: www.technologyreview.com/magazine/jul00/print_version/ditlea.html [011020]

Dorman, D., *Will libraries survive ebooks?*, Presentation vid ALA 2000 Annual conference, 2000

URL: www.ltls.org/WillLibsSurviveEbooks.html [010913]

Dorman, D., "Technically Speaking: E-Book Conference Illuminates Issues", *American Libraries The magazine of american library association*, November 1999

URL: <http://www.ala.org/alonline/ts/ts1199.html> [020220]

Ebarary

URL: <http://www.ebarary.com>

Eboni: Electronic Books On-screen Interface

URL: <http://eboni.cdlr.strath.ac.uk/ebooks/index.html> [010925]

Eboni: Defining ebooks

URL: <http://eboni.cdlr.strath.ac.uk/dokument/definition.html> [010925]

E-Books 2001 – electronic books conference, South Bank University "E-books: the next wave of the digital library"

URL: <http://litc.sbu.ac.uk/ebooks2001/> [2001-05-18]

Electronic Book Exchange (EBX) Working Group

URL: www.ebxwg.org [011020]

The Electronic Book Exchange System (EXB) version 0.8 ,

www.ebxwg.org/pdfs/spec.pdf

Electronic books in libraries, University of Rochester Library

<http://www.lib.rochester.edu/main/ebooks/index.htm> [020118]

Electronic Text Center, University of Virginia

URL: <http://etext.lib.virginia.edu/>

Englund M. & Knöös L., *Strategiskapande för framtiden: att ifrågasätta sin verksamhet och flytta gränser*, Göteborg, 1999

Epstein, J., "Reading the digital future", *The New York Review of Books* , 2000

URL: www.nybooks.com

"E-publishing: an introduction to Ebooks", *Writers Write: The Internet Writing Journal*

URL: www.writerswrite.com/epublishing/ebookintro.htm [20001-07-17]

Engle, J., "Checking out the Downloads. E-books and the Library Market", *Foreword Magazine*, 2000

URL: www.forewordmagazine.com/eword/June/0600libmarket.asp [010913]

Eunjung Cha , A., "Library launch e-book programs", *Washington Post*, 05 July 2001

Gellerstam, G., "Den första uppgiften" *Högskolebiblioteket som utbildningsinstitution och lärande miljö*, Stockholm: Kungl. biblioteket, 2001
URL: www.kb.se/BIBSAM

Gibbons, S., "Some emerging eBooks business models: netLibrary, Questia and Ebrary" I: *Librarian's newsletter* 2001: 2,
URL: www.rrlc.org [011108]

Gibbons, S., "eBook Applications in libraries: challenges and opportunities"
URL: www.conf.edu/cdconference/charleston.ppt (senast uppdaterad 010323) [011015]

Gibbons, S., "Growing competition for libraries", *Library Hi Tech*, 2001/19:4
URL: <http://www.lib.rochester.edu/main/ebooks/studies/p363.pdf> [020201]

Göteborgs universitetsbibliotek
www.ub.gu.se/Gdig

Hane, J.P., "IT Intervju: Questia provides digital library, research tools", *Information today*, 2000/1 18:2 URL: <http://infortoday.com/it/feb01/hane.htm> [011110]

Harnesk, J., "Tyst revolution", *Biblioteksbladet*, 2002:2

Harrod's Librarians' glossary and reference book, Gower, 2000, 9:e upplagan

Hawkins, D.T., "Electronic books: a major publishing revolution. Part 1: General Considerations and Issues." *Online*, 2000
URL: www.findarticles.com [2001-09-25]

Hawkins, D.T., "Electronic books: a major publishing revolution. Part 2: The Marketplace." *Online*, 2000
URL: www.findarticles.com

HyLiFe's Ten Steps to Implementation, HyLiFe, The Hybrid Library of the Future
URL: http://hylife.unn.ac.uk/toolkit/Ten_Steps.htm [020310]

Hughes, C.A., *The e-book market in 2010*, Föredrag vid konferensen "The changing landscape of scholarly publishing. Print collections, e-books and beyond". 2000
(Delar har tidigare publicerats i D-Lib Magazine december 2000)
URL: www.lib.umich.edu/conferences/ebook/presentations/hughes.html

Hughes, J.C., "The Future of the Book", An On-Line Newsletter from the Educational technology Committee 1.01, 2000
URL: academics.smcvt.edu/edtech/MouseClicks/MC1-01.htm

Licensing Principles, IFLA Publications, IFLANET
URL: <http://ifla.inist.fr/ebpb/copy.htm> (senast uppdaterad maj 2001)

International Encyclopaedia of Information and Library Science, London/New York, 1997

Kleper, M.L., *The handbook of digital publishing Vol. 2*, Upper Saddle River, N.J., Prentice Hall, 2001

Kungliga Tekniska Högskolan, Biblioteket
URL: www.kthb.se [020115]

Kvale, S., *Den kvalitativa forskningsintervjun*, Lund: Studentlitteratur, 1997

Svensson, P.G & Starrin, B.(red.), *Kvalitativa studier i teori och praktik*, Lund: Studentlitteratur, 1996

Levy M., *Digital Libraries and the Problem of Purpose*, D-Lib Magazine, januari 2000
URL: www.dlib.org/dlib/january00/01levy.html

Lindquist, Mats G, *Digital Library work: meeting users needs*, Lund: Lund University Library, 1997,
URL: www.lub.lu.sae/UB2proj/LIS_collection/lindquist.htm (senast uppdaterad 970411)

Love Rodgers, C., *E-books: the next wave of the digital library. A report of the E-books2001 conference held at SOAS, Univ.* 2001,
URL: www.ecp.ucl.ac.uk/insideebookpublishing/resources/ebooks2001.htm [011120]

Lynch C., "Electrifying the book Part 1", *Library Journal* , 1999/124:17

Lynch, C., "Electrifying the Book, Part 2," *NetConnect*, Supplement to *Library Journal* 2000/125:1,

Lynch, C., "The battle to define the future of the book in the digital world", *First Monday Peer-reviewed journal on the Internet*, 2001:6
URL: http://firstmonday.org/issues/issue6_6/lynch/index.html

Hanson, T & Day, J. (red.), *Managing the electronic library : a practical guide for information professionals*, London: East Grinstead/Bowker-Saur, 1998

Mauleon Larsson, S., *Har (e-) boken en framtid?*, Södertörns högskola, 2000

Microsoft: FQA on e-Book
URL: http://www.microsoft.com/reader/faq.asp#what_ebook

McLaren, M., "Conference report. E-books: a report on the state of the market", *Library Collections, Acquisitions, and Technical Services*, 2001/24:3
URL: www.sciencedirect.com [010609]

Nelson, L. & O'Neil, F., "Electronic monographs in the academic library: an implementation story", *LASIE*, 2001/32: 2-3

netLibrary

URL: www.netLibrary.com [020117]

Neylon, E., "First steps in an information commerce economy. Digital rights management in the emerging ebook environment, *D-Lib Magazine*, 2001/7:1

Newth, E., "Eboka"

URL: www.newth.net. (Senast uppdaterad 16.03.2000)

O'Leary, Mick (2001), "EBook scenarios", *Online*, 2001/25:1

Open eBook Forum, OeB Publication structure specification 1.0.1:

Frequently Asked Questions (senast uppdaterad 100808)

URL: www.openebook.org/oebps/oebps1.01./oebps1.01._fqa.htm

Ormes S., "It's the end of the world as we know it (and I feel fine) or How I learned stop worrying and love the e-book", *Adriane*, 2000/26

URL: www.ariadne.ac.uk/issue26/

Ormes, S., *An E-book Primer*, 2000

URL: www.earl.org.uk/policy/issuepapers/ebooks.htm

Papanek Stork, P., "The Promise of eBook Publishing", *Writers Write: The Internet Writing Journal*, 2000

URL: www.writerswrite.com/journal/oct00/stork.htm

Papanek Stork, P., "The Problems of eBook Publishing: Part II", *Writers Write: The Internet Writing Journal*, 2001

URL: www.writerswrite.com/journal/dec00/stork2.htm

Peters, T.A., "Gutterdämmerung (twilight of the gutter margins): e-books and libraries", *Library Hi Tech*, 2001/19:1

Peurell, E., *On-line publicering på webben. Marknadsföring och distribution (3)*

URL: www.kb.se/nvb/Peurell/online/online8.htm [010910]

Peurell, E., *Users and producers on line. Producing, marketing and reading Swedish literature using digital technology*, Stockholm: Kungl. Biblioteket, 2000

Project Gutenberg

URL: www.promo.net/pg [011015]

Rabow I., *Den vetenskapliga kommunikationsmarknaden - Elektronisk publicering*, KIB, 2001 URL: http://kib.ki.se/info/proj/elec_pub/report_elec_publishing_se.html

Rao, S., "Familiarization of electronic books", *The Electronic Library*, 2001/19:4

Rippel, Ch., "Can e-books Improve Libraries? Concerns and Comments", *The Skylibrarian*, 2000

URL: <http://skyways.lib.ks.uk/central/ebooks> eller www.shylibrarian.com/ebooks/articles/rippel.htm [010913]

Rhode, A., "The creation of the enook: ebooks in the library", *LASIE*, 2001/32:11

Roush, W., *What's an eBook?*, eBook Web, 2001

URL: www.ebookweb.org [juli 2001]

Rusbridge, Ch., "Towards the Hybrid Library", *D-Lib Magazine*, July/August, 1998

URL: <http://www.dlib.org/dlib/july98/rusbridge/07rusbridge.html>

SamKon Samhällsvetenskapligt bibliotekskonsortium

www.gu.se/G/tillf/SamKon/samkon.html [010101]

Saunders, P., *E-books in Victorian Libraries: Findings from the USA*, 2001

Schneider, K.G., "Internet Librarian: A funny thing happened on the way to the e-book", *American Libraries*. The magazine of the American library organisation, 2000/5

URL: www.ala.org

Seaman, D., "KEYNOTE SPEECH: Digital libraries in the New Millennium: Partners, Publishers, Potentials and Pitfalls", *Electronic '99 Publishing: Redefining the Information Chain – new Ways and Voices*, Proceedings of an ICC/IFIP Conference held at the University of Karlskrona/Ronneby, Ronneby, Sweden, 10-12 May 1999

Serums förlag

URL: www.serum.se [011210]

Smith, C. & Zachrisson, A., *Skönlitteraturens nya kläder?: elektronisk publicering av skönlitteratur: en kvalitativ intervjustudie med nio svenska förlag och fyra övriga aktörer på det litterära fältet*, Borås, Biblioteks- och Informationsvetenskap 2000:4, 2000

Snowhill, L., "E-books and Their Future in Academic Libraries. An Overview", *D-Lib Magazine*, 2001/7/8 URL: www.dlib.org/dlib/july01/snowhill/07snowhill.html

Stockholms universitetsbibliotek

www.sub.su/bibliotek/projebok/omebok.htm [020215]

Studentlitteratur

URL: www.studentlitteratur.se [020114]

Svedjedal, J., "Busy Beign Born or Busy Dying. Part 1 -2", *Human IT. Tidskrift för studier av IT ur ett humanvetenskapligt perspektiv*, 1999

URL: www.hb.se/bhs/ith/1-99/js2.htm

Svenska datatermgruppen

<http://www.nada.kth.se/dataterm/> [011023]

Tallmo, K.E., "Den självförstörande boken", *KulturPunktNu*, 2001:4

URL: www.kur.se [010518]

Tennant, R., "The Other E-Books", *Library Journal*, 2001/126:15

TLS nyhetsbrev nr 5/6, oktober 2001

Wallström, M., "Biblioteken är beredda att starta e-bokutlåning", *Svensk Bokhandel*, 2000:20

Warmboe, T., Jag ger ut vad jag tycker om, *KulturPunktNu*, 2001:4

URL: www.kur.se/pub/pub193_5.asp?art_id=2468 [020130]

Waters, D.J., *What are digital libraries?*, CLIRissues, 1998:4

Webomedia

http://webomedia.internet.com/TERM/e/electronic_book.html

Wood, S., "The public e-library: caught between two opposing models", *Future Print*, 2001

URL: www.futureprint.kent.edu/articles/woodol.htm [011020]

Muntliga källor

Brown, Catarina, Föredrag vid Länge leve e-boken!, Svensk Biblioteksförnings e-bokskonferens, 29 maj 2001

Dimert, Magnus, Föredrag vid Cybertools. Verktyg för webben: tema e-böcker, Tekniska Litteratursällskapet 2001

Liedberg, Erik, Föredrag vid Länge leve e-boken!, Svensk Biblioteksförnings e-bokskonferens, 29 maj 2001

Newth, Erik, Föredrag vid Cybertools. Verktyg för webben: tema e-böcker, Tekniska Litteratursällskapet 2001

Svedjedal, Johan, Föredrag vid Länge leve e-boken!, Svensk Biblioteksförnings e-bokskonferens, 29 maj 2001

Ordlista (Bilaga 1:2)

ASCII American Standard Code for Information Interchange

Datorstandard för textrepresentation. I en ren ASCII-fil ingår ingen information om hur tecknen skall se ut eller placeras.

DRM Digital Rights Management

Digital rights management, DRM, innefattar teknologi och verktyg som skyddar upphovsrättsinnehavare och ägare av intellektuellt innehåll i digitala handeln.

EBX Electronic Book Exchange Standard

Standard för säker distribution över nätet med fullständigt skydd för upphovsrätten.

HTML HyperText Markup Language

Sidbeskrivningsspråket för dokument i World Wide Web. Innehåller direktiv för hantering av teckensnitt, bilder och länkar till andra dokument.

OEB

Open eBook baserar sig på nästa generations Internetspråk XML. OEBPS möjliggör skapandet av en enhetlig elektronisk presentation som kan överföras mellan olika datorer.

PDF Portable Document Format

PDF är ett plattformsoberoende format som används för att visa formaterad text och bilder m.m. Till skillnad från ASCII, HTML och XML tar PDF vara på textens och layoutens utseende. Därför används PDF ofta i produktion av illustrerade texter, och broschyrer.

POD Print On Demand

Med hjälp av digital tryckteknik kan förlagen framställa böcker i mindre upplagor - precis så många som behövs. En print-on-demand-bok är en kopia av originalboken.

PDA

PDA står för Personal Digital Assistant. En PDA är en handdator som fungerar som en kombination av kalender och dator.

XML Extensible Markup Language

XML är ett metaspråk för att beskriva information t.ex. textdokument. XML är användbart vid elektronisk publicering för att det skiljer mellan innehåll, struktur och layout vilket innebär att man kan producera, lagra och läsa dokument på olika hård- och mjukvarusystem. XML är mer flexibelt och anpassningsbart än HTML.

ZIP-fil

ZIP-fil är en komprimerad fil, där flera filer klumpas ihop till en fil. Fördelen är att lättare distribution och kortare nedladdningstid. Ibland krävs ett speciellt öppningsprogram som oftast är gratis att ladda ner.

Intervjuguide (Bilaga 2:2)

Personal/organisation

Finns det en övergripande strategisk plan för elektroniska medier eller det elektroniska biblioteket inom biblioteket?

På vems initiativ startade biblioteket implementering av e-böcker?

Föregick implementeringen av användarundersökning?

Finns det någon speciellt ansvarig?

Kompetensutveckling?

Synen på e-boken idag och framtiden

Vilka mål har biblioteket med e-böcker?

Hur ser du på e-boken i ett framtidsperspektiv?

Hur kan e-boken komma att förbättra biblioteket och dess service?

Förvärv/urval

Hur länge har man erbjudit e-böcker?

Inom vilka ämnen köper man in e-böcker?

Hur sker urvalet i dag?

Anser du att utbyggandet av e-bokssamlingar innebär att biblioteket går mot ett mer användarstyrt förvärv?

Vilken e-boksmodell har man valt?

Hur mycket kostar det? Hur mycket har man hittills investerat i e-böcker?

Vilka problem har man upplevt och hur har man löst detta?

Vilka är förutsättningarna för en funktionell e-boksmodell?

Har ni haft eller planerar biblioteket att köpa sk läsplatta?

Vilken relation bör universitet- resp högskolebibliotek utveckla till kommersiella e-bokssamlingar som Questia?

Har man valt att gå samman med andra bibliotek vid implementeringen av netLibrary?

Vilka fördelar har biblioteket som ensam aktör, vilka nackdelar?

Planerar man andra samarbeten mellan bibliotek?

I vilken mån har biblioteket övervägt att ingå samarbete med svenska förlag eller internationella e-boksagenter?

På vilket sätt kan biblioteket bidra?

Access

Var har användaren tillgång till e-boken?

Hur hittar man e-böckerna?

Kan ni tänka er att ta betalt av användaren för enstaka e-böcker?

Tillgängliggör biblioteket gratis e-böcker?

Marknadsföring/information

Vilka steg har man tagit för att profilera sig som aktör i e-boksmarknaden?

Vilka insatser har gjorts för att informera om e-bokstjänsten? Vilka planeras?